

Департамент освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації
КЗ ЛОР «Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної
освіти»

Олена Бурлака, Тетяна Ксьондзик, Роман Пастушенко,
Леся Хлипавка

Вступ до історії
Навчально-методичні матеріали
до пропедевтичного курсу історії
для 5 класу

Львів – Городище – Житомир – Черкаси – Чернівці
2017

Бурлака О. В., Ксьондзик Т. М., Пастушенко Р. Я., Хлипавка Л. М. Вступ до історії. Навчально-методичні матеріали до пропедевтичного курсу історії для 5 класу / Загальна редакція Р. Я. Пастушенка. – Львів–Городище–Житомир–Черкаси–Чернівці, 2017. – 156 с.

Автори:

Бурлака Олена Вікторівна, вчитель історії Городищенського економічного ліцею Городищенської районної ради Черкаської області, спеціаліст вищої категорії, Заслужений вчитель України, переможець Всеукраїнського конкурсу «Вчитель року – 2016» у номінації «Історія».

Ксьондзик Тетяна Миколаївна, вчитель історії ЗОШ I–III ступенів № 5 м. Житомира, спеціаліст вищої категорії, вчитель-методист.

Пастушенко Роман Ярославович, завідувач кабінету розвитку освіти КЗ ЛОР «Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти».

Хлипавка Леся Миколаївна, вчитель історії та правознавства Черкаського навчально-виховного об'єднання «Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа I–III ступенів № 36» імені Героїв-прикордонників, спеціаліст вищої категорії.

Науковий редактор:

Мудрий Мар'ян Михайлович, доцент кафедри новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка, канд. істор. наук, керівник авторської групи з оновлення програм з історії для 5–9 класів.

Рецензент:

Івануса Галина Павлівна, старший викладач кафедри суспільствознавчої освіти КЗ ЛОР «Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти».

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (протокол № 5 від 14 вересня 2017 р.)

Макет:

Козак Тетяна Володимирівна, методист кабінету інформаційно-видавничої діяльності ЛОШПО.

Для вчителів історії, які викладають курс «Вступ до історії» в загальноосвітніх навчальних закладах, методистів районних (міських) методичних кабінетів (центрів), які здійснюють науково-методичний супровід викладання історії, інших педагогічних працівників, батьків та учнів, які цікавляться історією та організацією навчання цього предмета.

© Бурлака О. В., Ксьондзик Т. М., Пастушенко Р. Я., Хлипавка Л. М., 2017

Зміст

Від авторів

Методичні рекомендації щодо викладання курсу «Вступ до історії»
за новою програмою

Матеріали до теми «Вступ. *ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ*»

Матеріали до теми «*ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ*»

Матеріали до теми «*ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ*»

Матеріали до теми «*ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ*»

Матеріали до теми «*ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ*»

Матеріали до теми «*ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ*»

Матеріали до теми «*УСЕ МАЄ МИНУЛЕ*»

Від авторів

Шановні колеги! Перед вами навчально-методичні матеріали до курсу «Вступ до історії. 5 клас», створені з метою сприяти впровадженню програми, затвердженої Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804. Посібник написано з думкою про вчителя, якому нелегко навчати за новою програмою, не маючи методичної підтримки та можливості обміркувати досвід колег. Укладаючи матеріали, автори ставили перед собою завдання ознайомити вчителів історії з власним баченням того, як допомогти учням досягнути визначених Програмою результатів навчально-пізнавальної діяльності та осмислити зміст окреслених у ній тем. Окрім того, тут пропонуються нові тексти, запитання та завдання, корисні для досягнення очікуваних результатів.

Представлений у Програмі задум кожної теми можна реалізувати в різний спосіб. Наведені в посібнику види навчальної діяльності для досягнення передбачених Програмою очікуваних результатів – лише окремі з можливих варіантів організації навчання. Автори, які самі є педагогами, добре знають, що тільки вчитель – творець уроку, і в кожного – свій стиль роботи. Неповторність пізнавального потенціалу кожного класу, різний обсяг навчальних ресурсів та нерівні можливості їх застосовувати теж зумовлюють необхідність учителеві обирати, чи буде він послідовно вибудовувати запропоновані в посібнику навчальні ситуації, чи використовуватиме тільки окремі матеріали, найбільш придатні, на його думку, для втілення власного задуму уроку.

Концепція цього посібника ґрунтується на кількох положеннях, а саме:

1. *Остаточний вибір змісту навчання, його методів і прийомів залишається за вчителем.* Для цього, зокрема, стратегія навчання виписана як перелік ключових навчальних ситуацій, що є первинними елементами освітнього процесу. У посібнику немає ні розподілу годин між темами, ні тематики уроків. Автори розраховують, що кожний учитель – користувач цього посібника – самостійно згрупує запропоновані навчальні ситуації в уроки, розподілить між цими уроками зміст теми та визначить оптимальну для конкретного класу кількість годин на її освоєння учнями.

2. *Досягнення учнями очікуваних результатів навчання відбувається переважно на уроках.* Саме тому навчальні ситуації, що стосуються домашніх завдань, пропонуються тільки тоді, коли учням треба доручити роботи, які неможливо виконати у школі, наприклад, зібрати матеріал для родинної історії та підготувати відповідну презентацію. Автори також рекомендують за допомогою домашніх завдань формувати потрібні учням навички. Для цього, наприклад, після вивчення теми 1 час від часу учні могли б удома розв'язувати історичні задачі на орієнтацію в часі, після вивчення теми 2 – позначати на контурній карті й надписувати історико-просторові об'єкти (пам'ятки, пам'ятники), після вивчення теми 4 – готувати презентації тощо.

3. *Навчальний поступ учнів забезпечується насамперед їх сталою активністю на уроках.* З цих міркувань автори пропонують педагогам використовувати переважно активні та інтерактивні методи навчання, детально розписують хід практичних робіт та закликають знайти спосіб постійно долучати до навчально-пізнавальної діяльності кожного учня.

4. *Навчальний поступ учня забезпечується не лише через розвиток предметних умінь, але й шляхом формування десяти ключових компетентностей Нової української школи.* Зокрема, значну частку матеріалів посібника складають завдання та вправи на розвиток усного і писемного мовлення учнів. Йдеться про тексти для читання вголос, ілюстрації з запитаннями, що виходять за межі їхнього змісту, завдання описати, пояснити, представити результати свого дослідження тощо. Особливу увагу приділено роботі учнів з термінологічним словничком. Не менш важливими для сучасного школяра автори посібника вважають здатності комунікувати та співпрацювати. У зв'язку з цим багато навчальних ситуацій пропонується формувати з використанням різних методів групової роботи.

5. *Для забезпечення навчального поступу учнів потрібне систематичне діагностування перебігу та результатів освітнього процесу.* Тому методичні рекомендації до тем акцентують на потребі систематично обмірковувати, як відбувся урок, піклуватись про узагальнення та систематизацію вивченого, об'єктивно оцінювати навчальні досягнення учнів.

Посібник складається з шести розділів, у яких представлено виділені Програмою теми. Кожний з розділів посібника містить:

1. Стислий виклад завдань учителя та очікуваних результатів учіння, що розкривають задум теми.

2. Орієнтовне планування теми. План вивчення теми являє собою послідовність навчальних ситуацій, виписаних як конкретний очікуваний результат, досяжний завдяки застосуванню вказаного методу, прийому навчання.

3. Методичні рекомендації до теми. Автори надають учителю окремі поради, стислі роз'яснення, виконання яких, на їхню думку, має сприяти найбільш ефективному освоєнню учнями змісту теми.

4. Допоміжні навчальні матеріали: тексти для читання, ілюстрації із запитаннями до них, хронологічні задачі, дидактичні ігри і т. ін.

Посібник призначено насамперед для молодих учителів, а також для тих, хто не будучи фахівцем-істориком за освітою, викладатиме п'ятикласникам курс «Вступ до історії». Досвідчені вчителі зможуть порівняти запропоновані тут підходи з власним задумом реалізації змісту цього курсу. Автори посібника сповнені надії на те, що він допоможе навчати учнів ефективно та з задоволенням.

На завершення вважаємо за необхідне подякувати всім, хто долучився до створення цього посібника: Інні Самойлюкевич, завідувачу кафедри англійської мови з методиками викладання в дошкільній та початковій освіті, професорові Житомирського державного університету і Галині Іванусі, старшому викладачеві кафедри суспільствознавчої освіти ЛОІППО – за інтелектуальне натхнення та слухні поради; Тетяні Козак – за компонування окремих її частин; нашим родинам – за терпіння і підтримку, вибачте нас за недодану вам увагу. Окрема подяка його науковому редакторові Мар'янові Мудрому, керівникові авторської групи з оновлення програм з історії для 5–9 класів, доцентів кафедри новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Методичні рекомендації щодо викладання курсу «Вступ до історії» за новою програмою

1. Розпочніть підготовку до викладання курсу з обмірковування того, навіщо в загальноосвітніх навчальних закладах вивчаються основи науки історії. Для кращого розуміння призначення шкільної історії дайте відповідь на запитання до визначення мети шкільної історичної освіти, яке узятє з Пояснювальної записки до оновлених програм:

«Метою шкільної історичної освіти є: а) формування вільної особистості, яка визнає загальнолюдські та національні цінності й керується морально-етичними критеріями та почуттям громадянської відповідальності у власній поведінці; б) виховання засобами історії громадянської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття приналежності до власної країни та до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, а також на демократичні пріоритети й злагоду в суспільстві; в) прищеплення толерантності й поваги до різних поглядів, релігій, звичаїв і культур, уміння знаходити порозуміння з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей.

Реалізація цієї мети здійснюється через розвиток основних складових історичної свідомості: а) накопичення знань про основні події, явища та процеси, їх давніші та сучасні інтерпретації; б) оволодіння способами розумових дій, необхідних для розуміння минулого, осягнення сучасного і прогнозування майбутнього, а саме: бачення зв'язку між історичними подіями та явищами (логічне мислення); уміння оцінювати їх під різними кутами зору (критичне мислення); знаходження нових аспектів змісту чи нових способів розв'язання проблем (творче мислення); співпереживання людям, що опинилися у вирі несприятливих історичних подій (емпатійне мислення)».

Запитання:

1. Наскільки справедливо, що визначення мети загальної історичної освіти виходить за межі історії як науки та акцентує на необхідності формування громадянської свідомості дитини?
2. Який сенс наголошувати у формулюванні мети загальної історичної освіти на потребі орієнтуватися в загальнолюдських і національних цінностях, прищепленні толерантності й поваги до різних поглядів, релігій, звичаїв і культур?
3. Яка роль історичної свідомості у формуванні свідомого українця – громадянина Української держави?

Корисними для пошуку відповідей на ці запитання будуть наведені нижче судження професорки Києво-Могилянської академії Наталії Яковенко:

„Після того як Геродот виклав на письмі все, про що дізнався завдяки «розпитуванням», його послідовники стали ототожнювати «розпитування» з «описуванням». Власне з цього старту слово «історія» почало поширювати свої повноваження – спершу до позначення всякого зафіксованого знання про минуле,

байдуже, в який спосіб його отримано, ще далі – до позначення як оповіді про минуле, так і самого минулого. <...>

Погляд на історію як на «науку про спільноти» є прапором позитивістського, а пізніше й історико-соціологічного способу мислення, що його окремо взяте людське життя не цікавило, бо сприймалося лише як піщинка або на шляху залізної ходи закономірностей, або в коліщатках сконструйованих соціологами колективних сутностей, де народ «прагне», клас «бореться», селянство «стогне під гнітом» тощо. <...> Саме так тлумачила історію радянська історіографія, де позитивістську парадигму, доповнену кількома «марксистсько-ленінськими» штрихами, було законсервовано як «єдино вірне вчення». <...>

На відміну від радянських істориків, західні науковці вже з першої третини ХХ ст. ототожнювали свій фах з вивченням людини <...> «Що ж розкриває історія? Я відповідаю: *res gestae* – дії людей, що відбулися в минулому», – напише у 1920-х рр. Робін Колінгвуд, англійський дослідник Античності й відомий теоретик історіописання. <...>

Перманентні «інтелектуальні заколоти» ХХ ст. в західній історіографії призвели в підсумку до того, що історія перетворилася на дволикого Януса. Одне її обличчя уособлює дослідницька наука, а друге – навчальна (дидактична) продукція <...> Призначення другої – передусім пізнавально-виховне. В цій своїй іпостасі історія, звісно, не може уникнути простих правд і повчальних прикладів, себто зберігає за собою давній статус «наставниці життя»”.

(Наталія Яковенко. Вступ до історії. – Київ: Критика, 2007. – С. 17–22).

Запитання:

1. У чому, на думку авторки, спорідненість між прийнятим українськими істориками кінця ХІХ – початку ХХ ст. позитивістським баченням історії та «марксистсько-ленінським» її трактуванням?
2. Наскільки корисним для посилення мотивації учнів до вивчення основ історичної науки є акцент на діяльності в минулому Людини?

2. Щоб зробити наступний крок у підготовці до викладання курсу «Вступ до історії», спробуйте усвідомити призначення (сенс) історичної пропедевтики в школі. На нашу думку, необхідність впроваджувального (пропедевтичного) курсу зумовлена складністю завдань загальної історичної освіти. Мета її, якщо коротко, дати змогу кожній людині пізнати людський досвід та навчитися здобувати уроки з минулого. Отже, розвиток історичної свідомості дитини – це завдання на тривалу перспективу. Розпочинати його втілення потрібно в ранньому віці, а значить відповідно до природи дитини та її вікових можливостей. У молодшій школі учнів можна знайомити з окремими історичними відомостями, які будитимуть їхню уяву та інтерес до минулого. Натомість у 5 класі можемо вже сформулювати первинне уявлення про історію як галузь людських знань і закласти базові елементи предметних умінь (компетентностей), без яких осмислення здобутків цієї науки неможливе.

Вивчення пропедевтичного курсу історії має бути підпорядковане загальним завданням шкільного навчання: створити можливості для того, щоб діти стали

успішними учнями, впевненими у собі людьми та відповідальними громадянами. Орієнтація на перше з названих завдань зумовлює необхідність дбати, щоб учням подобалося навчатися, щоб вони прогресували в учінні й раділи навчальним досягненням. Реалізація другого завдання спонукає систематично знайомити учнів з досвідом облаштування людьми свого повсякденного життя, акцентуючи на розвитку в них здатності жити в безпеці, підтримувати здоров'я і духовний ріст. Щоб виконати третє завдання, потрібно створювати учням можливості практично застосовувати свої знання та вміння, самостійно і з користю для інших пізнавати те, що їх цікавить, висловлювати та обстоювати свою думку, дискутувати.

Першорядним завданням пропедевтики є формування в учнів стійкого інтересу до предмета. Багатьом здається, що ця стійкість досягається, якщо дитина отримує задоволення від того, що відбувається на уроках, наприклад, від можливості виявити свою активність, погратися. Інші думають, що інтерес до історії для людини природний, його не треба спеціально підтримувати та розвивати у зв'язку з існуванням так званої історичної пам'яті нації. Не заперечуючи ролі названих чинників, наголосимо, що нерозуміння того як знання минулого може прислужитися вдосконаленню сучасного та поліпшити майбутнє – основна причина втрати старшокласниками інтересу до історії як предмета.

Ефективність вступного курсу історії безпосередньо залежить від того, чи учні усвідомлять, що історія – наука про людину, та чи матимуть вони можливість пізнавати себе й інших через осмислення людських помислів і дій, пошук мотивації, виявлення залежностей між подіями. Важливо також враховувати, що шкільна історія має сприяти соціальній ідентифікації дитини. Щоб кожен учень/учениця усвідомлювали себе українцями, тобто громадянами України та місцевої територіальної громади, членами конкретної родини, проукраїнське бачення історії має сприйматися ними не просто як відомості-знання, а як спадщина від предків, яка має безумовну цінність.

Розробляючи посібник, його автори намагалися враховувати всі названі міркування. Подані в кожній темі тексти для читання розкривають перед школярами призначення та можливості історії як науки. Пропоновані навчальні прийоми і методи, зокрема дидактичні ігри, передбачають пізнавальну активність учнів, дають змогу їм виявити ініціативу і дослідити, поміркувати (у гурті та самостійно) над розв'язками проблеми, проаналізувати навчання і побачити свій поступ. Документи, ілюстрації, інші навчальні матеріали знайомлять як з пам'ятними для громадян України подіями, цінними свідченнями минулого, так і з набутим українцями досвідом повсякденного життя.

3. Третім кроком до вдалого планування та ефективного викладання курсу «Вступ до історії» є розуміння задуму кожної окресленої в Програмі теми. Задум теми визначають очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів. Для вчителя вони є цілями, на які має бути спрямоване її вивчення. Саме очікувані результати (цілі) навчання визначають зміст теми. Останній, отже, слугує інструментом для їх досягнення. Цілі (очікувані результати) навчання підібрані з урахуванням потреби формувати ключові та предметні учнівські компетентності і викладені через знання, розуміння й уміння, які відповідають їх (компетентностей) знаннєвому, смисловому й діяльнісному компонентам. Ціннісний компонент компетентностей (зважаючи на

особливості історичного матеріалу) окремо в темах не описується, позаяк актуалізується через знання, розуміння й уміння наскрізно в межах усіх тем курсу. Кількість та якість цілей (очікуваних результатів) зумовлені також завданнями пропедевтичного курсу та обраною для пізнавальної діяльності темою.

У Програмі немає розподілу виділених на курс навчальних годин (уроків) за темами. Зміст тем теж не розподілений на окремі заняття, що дає змогу самостійно визначати обсяг часу на вивчення кожної теми, обирати назви і зміст уроків, способи оцінювання навчальних досягнень учнів. Щоб розподілити навчальний час і спланувати окремі заняття, орієнтуйтеся на цілі (очікувані результати) навчання учнів, врахуйте їхні пізнавальні можливості та власне розуміння змісту теми. У посібнику задум кожної теми відображено в завданнях для вчителя, обов'язкових, на думку авторів, результатах учіння та через орієнтовне планування, де передбачені Програмою результати опрацювання теми подані в послідовності, що відображає наступність їх досягнення.

4. Добре спланувати викладання курсу неможливо без знання й урахування вікових психологічних особливостей учнів п'ятого класу. П'ятикласники – це діти молодшого підліткового віку (10–13 років). Підлітковий вік – перехідний від дитинства до дорослості, коли особливо активно відбуваються процеси соціалізації дитини й, водночас, її індивідуалізації, становлення власного, неповторного «Я». Мислення молодшого підлітка ще в значній мірі зберігає конкретно-образний характер. Це означає, що обмірковування ним історичної інформації буде ефективнішим, якщо використовувати наочність: тексти для читання вголос, малюнки, схеми тощо. У той же час підліток більше здатний мислити логічно, системно, може самостійно аналізувати, порівнювати, підбирати аргументацію. Щоб така мислительна діяльність дитини протікала успішно, необхідні чітко та зрозуміло (доступно) сформульовані для школяра завдання (запитання, задачі).

Ще одна обов'язкова умова – організація уваги учня: у нього не повинно бути ні часу, ні бажання, ні можливості відволікатися. Врахуйте, що увага підлітка стає усе більш довільною (цілеспрямованою, ґрунтованою на вольовому зусиллі), але він ще не може довго виконувати одноманітну роботу. Йому буває важко зосередитися, бо світ вражень і переживань підлітка значно ширший, ніж у молодшого школяра. Іншою причиною неуважності підлітка є підвищена емоційна збудливість, його імпульсивність, швидкі зміни настрою, схильність до афектів – різкого й бурхливого вираження пережитих почуттів. Через емоційну нестабільність молодші підлітки можуть боляче сприймати недостатню (на їхню думку) увагу до себе. Зневага до потреб та інтересів підлітка зачіпає його гідність. Йому приємно, коли до нього ставляться як до дорослого, і неприємно, коли вбачають у ньому безпорадну дитину.

Слід мати на увазі, що діти молодшого підліткового віку вже не схильні вважати нормою жорсткий контроль їхньої поведінки, очікують від дорослих визнання свого права на самостійність, висувають власні пропозиції щодо способів розв'язання проблемних питань. У той же час, вони все ще потребують підтримки від учителя, заохочення за старанність, радіють заслужено отриманим високим оцінкам.

5. Не забуваймо також, що п'ятикласники вже мають фрагментарні знання з історії, які вони здобули в молодшій школі та з ініціативи батьків. Актуалізація таких знань важлива для ефективного навчання, оскільки дає змогу збільшити обсяги часу на самостійну мислительну діяльність учнів. Щоби спланувати відповідні навчальні ситуації, опрацюйте Державний стандарт та навчальні програми молодшої школи. Наш досвід свідчить, що більшість п'ятикласників знає зміст державних атрибутів (прапора і герба), легенду про заснування Києва, фрагменти історії козацтва (Запорозька Січ і побут січовиків, морські походи, спосіб будівництва козацьких «чайок» тощо), окремі події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, визвольних змагань середини ХХ ст. Ці та інші знання, історичні образи чи враження від оглянутих спільно з батьками пам'яток історії та культури, музейних експонатів найкраще використати, практикуючи пропонувані в посібнику активні й інтерактивні методи або прийоми навчання: роботу (спілкування) в гурті, евристичну бесіду, навчальну дискусію та інші.

6. Укладаючи календарно-тематичний план або робочу програму, врахуйте, що учні молодшого підліткового віку потребують частоті зміни видів навчально-пізнавальної діяльності. На урок у 5 класі навчальних ситуацій не може бути менше чотирьох-п'яти. Причому, у більшості з них діти повинні мати можливість працювати у власному темпі, щоб здобути потрібні знання. Постійно дбайте, аби розроблені вами навчальні ситуації давали змогу підлітку діяти спільно з іншими, передбачали право на помилку, на власну думку, на вибір, ініціативу і творчість. У зв'язку з цим потрібно систематично використовувати інтерактивні методи навчання, а також завдання, що передбачають самостійну дослідницьку діяльність. Плануючи пошуково-дослідницьку роботу та оцінюючи результати учнівських досліджень, пам'ятайте: для п'ятикласника довершеність дослідження не настільки важлива як його задум і реалізація. Найважливіше виявити, якою мірою учень зумів осмислити дослідницьку проблему, зібрати та опрацювати необхідний для її розв'язання джерельний матеріал, застосувати потрібні дослідникові вміння. Найкраще для цього застосовувати портфолійне оцінювання, коли завдяки систематичному збиранню напрацювань учнів можна задокументувати і побачити прогрес у навчанні кожного з них.

Плануючи викладання курсу, важливо пам'ятати ще одне: урок – не єдина форма організації навчального процесу. Пропонуємо широко застосовувати такі форми організації навчання, як екскурсії, дидактичні чи рольові ігри, дискусії, практичні роботи. Лише за всіх названих умов наполегливе навчання для підлітка зберігатиме сенс.

7. Врахуйте також, що в умовах української школи 5 клас певною мірою перехідний. Тому, плануючи навчання, треба передбачити адаптаційний період, не розраховувати на домашні завдання, темп навчання підвищувати поступово, з урахуванням рівня підготовки учнів. Не всі учні, які завершили початкову школу, добре володіють технікою читання або/і грамотно пишуть, у деяких не розвинена здатність розв'язувати проблемні завдання. Для таких дітей доведеться підбирати інші, посильні для них задачі, виробити індивідуальний навчальний план, проводити консультації.

Бажано разом з іншими педагогами, які працюють з цими школярами, скласти для кожного такого учня/учениці індивідуальну програму його/її навчального поступу.

8. Орієнтуйтеся насамперед на розвиток в учнів історичного мислення. Для цього найкраще спрямувати навчання в практичне русло. У Пояснювальній записці до оновлених програм з історії для 5–9 класів наголошено, що практичні роботи є обов'язковою складовою кожного розділу (теми) програми. Учителю надано право самостійно визначати форму, зміст і тривалість практичних робіт, орієнтуючись на вказані в темі результати навчально-пізнавальної діяльності учнів та на подані до неї орієнтовні завдання.

Як у сучасній дидактиці розуміють поняття «практична робота»? Під час практичної роботи з історії, яка може займати й цілий урок (практичне заняття) учні, як правило, опрацьовують різні джерела, виконуючи певні завдання (відповідаючи на запитання). Тож, орієнтовні завдання для практичних і творчих робіт (а саме таке формулювання вжито в оновлених програмах) – не що інше, як пропозиція щодо цілей та обсягів роботи, яку учні повинні виконати для формування конкретного уміння/навички або для застосування певних знань (наприклад, про історичний час/простір) на практиці. Такі роботи можуть плануватись як окремі вправи, що займають тільки частину уроку, і як спеціальні лабораторно-практичні заняття. У п'ятому класі проводити 45-хвилинні практичні заняття, на нашу думку, недоцільно. Для формування умінь учнів достатньо пропонувати їм нетривалі практичні роботи, а для їх розвитку – творчі завдання. Запропоновані в орієнтовному плануванні тем види навчальної діяльності зорієнтовані переважно на практичне застосування отриманих знань і самостійну дослідницько-пошукову діяльність.

У темі 1 практичну спрямованість мають завдання на орієнтацію в часі, а саме на формування умінь співвіднести рік–століття–тисячоліття; встановити тривалість історичної події; розмістити події на шкалі часу, у хронологічній таблиці; встановити хронологічну послідовність подій (за допомогою шкали часу, хронологічної таблиці); розв'язати історичну задачу на обчислення часу. Рекомендуємо час від часу пропонувати подібні завдання при вивченні всіх наступних тем. Для цього в класі доцільно мати (виготовити) як наочність шкалу історичного часу та позначати на ній усі дати, які зустрічатимуться учням при вивченні кожної теми (у навчальних текстах, поясненнях учителя тощо). Натомість у хронологічну таблицю, для якої потрібний окремий зошит¹, доцільно вносити тільки ті події, які передбачені у програмі курсу як обов'язкові для учнів знання.

У темі 2 з допомогою практичних робіт формуємо уміння орієнтуватися в історичному просторі, зокрема, визначати територіальне розташування історико-просторового об'єкта; характеризувати (за картою) природні умови, в яких проходила людська діяльність; позначати на контурній карті окремі історико-просторові об'єкти (держави, історико-географічні регіони тощо). Подібні завдання доцільно пропонувати учням під час вивчення наступних тем курсу. Для цього в класі мають бути фізична,

---

¹ У такому зошиті можна розмістити не тільки хронологічну таблицю, а й термінологічний словник та іменний довідник, календар пам'ятних подій, список пам'яток історії та культури України.

політична та історична карти України, а в учнів – контурні карти для 5 класу.

Тема 3 передбачає формування вмінь опрацьовувати адаптовані письмові та окремі речові історичні джерела. Учні вчатьсЯ групувати пропоновані учителем джерела за різновидами, часом і територією створення; добирати з них інформацію про минуле, ставлячи відповідні запитання; розпізнавати в джерелах відомості про осіб і події та судження про них. Вивчаючи теми 4–6 доцільно продовжувати практику виконання учнями подібних завдань на іншому інформаційному матеріалі.

Вивчаючи тему 4, учні мають змогу набути умінь читати символіку пам'ятників історичним подіям і особам, описувати пам'ятки культури й укладати розповідь про історичні події, з якими пов'язані конкретний пам'ятник чи пам'ятка. Розвивати ці вміння потрібно й на матеріалі п'ятої та шостої тем. Вивчаючи кожен такий пам'ятник чи пам'ятку, учні можуть групувати їх за періодами й історико-географічними регіонами. Це забезпечить їм кращу орієнтацію в історичному часі/просторі.

Згідно з задумом теми 5 учні мають навчитися підготувати та провести міні-дослідження з історії своєї родини, використовуючи відомості з різних доступних джерел, а також представити звіт про нього у формі учнівського повідомлення. Практичні роботи до теми 6 теж передбачають збирання потрібної інформації (насамперед, з усних джерел) та підготовку на їх основі міні-повідомлень. Вивчаючи ці дві теми, доцільно навчити учнів укладати іменний довідник.

Запропоновані в програмі курсу «Вступ до історії» завдання для практичних і творчих робіт (а в деяких темах – ще й рекомендований перелік історичних подій, об'єктів і джерел для організації навчальної роботи) не обмежують право вчителя на вибір чи залучення інших джерел і пізнавальних завдань, диференціацію завдань за рівнем складності, виконання учнями практичних робіт не лише в класі, а й удома (з презентацією результатів на занятті).

9. Організовуючи пізнавальну діяльність дітей, подбайте насамперед про навчальний поступ кожного учня/учениці. У новій програмі вимоги щодо знання фактологічного матеріалу (дат, імен, подій, термінів) підпорядковано формуванню ключових, надпредметних, міжпредметних і предметних компетентностей. Цій меті служать також додані до кожної теми вказівки про можливі міжпредметні зв'язки.

Водночас пропедевтичний характер курсу й вікові особливості п'ятикласників – це підстави для того, щоб не ставити до учнів надто високих вимог. Нові наукові поняття і нові форми навчальної діяльності необхідно вводити поступово. На початку вони повинні відповідати засобам навчання останнього року перебування дітей у початковій школі. Навчайте дітей виокремлювати поняття, розкривати їхній зміст (характеризувати явища, процеси, які вони відображають), використовувати відповідні терміни в різних ситуаціях.

Намагайтеся налагодити емоційний контакт з класом. Недопустимо також карати п'ятикласників за нестриманість, надмірну емоційність, категоричні чи односторонні судження, упереджені ставлення. Здатність розуміти інших людей, комунікувати з ними як з рівними, толерантність до іншості в цьому віці тільки починають формуватися. Розвиток цих здатностей вимагає поступовості, діалогового навчання, створення ситуацій, в яких підлітки навчаються враховувати різні точки зору.

Орієнтуючись на загальні й предметні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів, випрацюйте (спільно з п'ятикласниками, їхніми батьками, а за потреби – з класним керівником та іншими учителями-предметниками) правила роботи на уроці й оцінювання навченості учнів, при виставленні оцінок дотримуйтеся тих самих критеріїв. Виставляйте оцінки не формально, а з урахуванням особистісних досягнень кожного учня. Кожна оцінка повинна орієнтувати на успіх, мотивувати продовжувати навчання, а не байдужити до нього. Тож знайдіть спосіб фіксувати динаміку розвитку кожного учня (наприклад, портфоліо). Виставляючи оцінки за практичні, тематичні, семестрові роботи, не допускайте психотравмуючих ситуацій. Ніколи не використовуйте оцінку як засіб покарання. Якщо при оцінюванні досягнень учня чи його поведінки трапилася помилка, не бійтеся публічно її визнати. Лише відстежуючи свої помилки, аналізуючи здобутки й вади своєї роботи, Ви будете вдосконалювати методику навчання і зростатимете як професіонал. Так само розвивайте в дітей навички самоконтролю, вміння оцінювати свою роботу й роботу групи. Практикуйте рефлексію як завершальну навчальну ситуацію уроку.

Успіхів вам, Колеги, у викладанні пропедевтики історії за новою програмою!

Матеріали до теми «Вступ. *ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ*»

Завдання учителя:

- Сприяти усвідомленню того, що кожна людина часто подумки повертається у своє минуле, намагаючись у сьогоденні використати здобутий досвід та передбачити наслідки рішень, які хоче прийняти.
- На прикладах продемонструвати взаємопов'язаність минулого, сьогодення і майбутнього.
- Ознайомити учнів з об'єктом і предметом історії як науки, її призначенням як шкільної дисципліни.
- Формувати вміння використовувати підручник з історії для учіння.

Результати учіння теми:

Завершивши вивчення теми, учні розумітимуть:

- історія – це наука про Людину в її рішеннях і діях;
- мотиви інтересу (звернення) людини до минулого;
- взаємопов'язаність минулого, теперішнього і майбутнього;
- завдання історії як шкільного предмета.

й умітимуть:

- використовувати термін «історія» в різних значеннях (як оповідь, як досвід, як живу пам'ять про життя людей у минулому, як науку);
- формувати й укладати історичний словник;
- застосувати алгоритм користування підручником.

Орієнтовне планування теми:

Навчальна ситуація	Очікувані результати учіння	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали
1	Встановити, чому люди пам'ятають події, та з яких мотивів цікавляться минулим; Розрізнити минуле, сучасне і майбутнє.	Дидактична гра «Історія у хмарках слів»; Спілкування в гурті (обмін думками); «Мозковий штурм».	<i>Власов В.</i> , с. 11; <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.</i> , с. 6–7; Рис. 1., 2, 3, 4. (Ел. Ресурс. Режим доступу: https://wordart.com)
2	Пояснити значення слова «історія».	Робота з тлумачним словником; Фронтальна бесіда.	<i>Власов В.</i> , с. 11; <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.</i> , с. 7.
3	Обґрунтувати судження про взаємопов'язаність минулого, сьогодення і майбутнього; Встановити сутність історичних знань (відомості про історичні явища і загальне бачення минулого) та їх корисність (життєвий досвід).	Читання вголос; Виконання завдань і відповіді на запитання (під час читання).	Текст «Історія – наука про Людину».
4	Сформулювати історичний словничок; Дати визначення понять «історія», «історик» і внести їх у словничок.	Робота з історичним термінологічним словничком.	<i>Власов В.</i> , с. 11–12; <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.</i> , § 1, п. 1.2–1.3.
5	Пояснити, як користуватися підручником.	Ознайомлення з підручником.	<i>Власов В.</i> , с. 3 - 5; <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.</i> , с.4
6	Навести приклади (з життя, літератури) користі від обдумування минулого.	Фронтальна бесіда.	Запитання для бесіди укладає учитель
7.	Підібрати свідчення того, що українці цінують свою історію (пам'ятки, музеї, архіви).	Робота з ілюстраціями (відповіді на запитання).	Використовується наявний у вчителя краєзнавчий матеріал
8	Встановити, якими уміньми володіють вчені-історики; Визначити предмет досліджень (коло питань) історії України.	Читання вголос; Виконання завдань і відповіді на запитання (під час читання).	Текст «Дослідження історії України».
9	Дати визначення понять «історична подія», «історичне явище», «історичний процес», «історичний факт» та внести їх у термінологічний словничок.	Робота з історичним словничком; Дидактична гра-кросворд «Історичний словничок».	Перелік термінів для історичного словничка та їхніх визначень; Гра-кросворд «Історичний словничок» (Ел. ресурс. Режим доступу: http://pidruchniki.com/1317070247601/dokumentoznavstvo/slovniki_dzherelo_informatsiyi_rol_slovnikiv_pidvischenni_movnoyi_kulturi).
10	Назвати завдання історії як шкільного предмета.	Робота в групах (прийом «Два–чотири–всі разом»).	Вправи «Обміркуймо вислови» та «Подумаймо над вивченим»

Методичні рекомендації до теми:

Тема закладає основи для формування в учнів розуміння об'єкта і предмета історії, її завдань як шкільного предмета. Увагу варто зосередити на формуванні в учнів умінь розрізняти значення слова «історія» залежно від його контексту, розумінні призначення історії як шкільного предмета й на набутті початкового досвіду користування підручником з історії. Цього можна досягнути через залучення п'ятикласників до роботи з текстом та ілюстраціями підручника, до читання учнями вголос поданих у цих матеріалах текстів (частинами) та пошуку відповідей на запитання до них (у процесі читання), до обмірковування алгоритму виконання домашнього завдання тощо.

Для опрацювання цієї теми за новою програмою можна використати матеріал таких підручників:

1. *Власов В. С.* Історія України (Вступ до історії): підручник для 5-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2013 (Вирушаючи в подорож у минуле. Як працювати з підручником: с. 3–5 і § 1. Подорож починається або Історія як наука: с. 9–14).

2. *Пометун О. І., Костюк І. А., Малієнко Ю. Б.* Історія України (Вступ до історії): підручник для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2006 (Шановні п'ятикласники!: с. 4 і § 1. Що таке історія: с. 6–11).

3. *Мисан В. О.* Вступ до історії України: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. Вид. 2-ге, перероб. та допов. – К.: Генеза, 2010 (Юні друзі!: с. 7 і § 1. Загадкова історія: с. 11–13).

Допоміжні навчальні матеріали

I. Тексти для опрацювання з учнями

Текст 1

Історія – наука про Людину

Текст для читання вголос

Ми часто пригадуємо собі минулі пригоди, думаємо про людей, з якими спілкувались, відтворюємо думки, які вони висловлювали. Ми також розповідаємо іншим про те, що побачили, почули, пережили, уважно вислуховуємо подібні розповіді, обговорюємо їх. Навіщо ми це робимо? Не лише тому, що приємно ще раз пережити тодішні враження або похвалитись своїми успіхами. Нам хочеться обміркувати те, що трапилось, порадитись. Ми прагнемо зробити висновки з минулого.

Існують різні науки, які пропонують важливі для кожного з нас висновки з того, що відбувається з нами і навколо нас, у світі природи та у суспільстві – світі людей. Люди послуговуються висновками вчених, виробляючи різні речі, керуючи державою, борючись з хворобами, плануючи власне життя. Вам можливо відомі назви наук, що займаються вивченням і поясненням Природи: фізика, хімія, біологія. Є також науки, що досліджують Людину та створений людьми світ. Однією з таких наук є історія.

Історія – це наука про Людину, її минуле: про дії та прийняті нею рішення. Історики дізнаються про минуле людей, збираючи та опрацьовуючи письмові й усні свідчення (спогади, розповіді, документи і т. д.), шукаючи і досліджуючи матеріальні пам'ятки (житла, знаряддя праці, малюнки та інші витвори мистецтва). Історики вивчають не лише життя видатних людей. Їх цікавить все, що створено людьми. Досліджують, наприклад, історію іграшок, одягу, меблів, житла, медицини, письма,

Запитання і завдання до тексту

Поміркуйте, яка користь людям від повторного переживання того, що відбулося?

Які завдання природничих наук?

Що вивчає наука історія?

Як називають вчених, які досліджують минулі діяння людини?

Навіщо вчені

грошей, гербів, родин. Укладають навіть історію самої історичної науки – історіографію. Вони роблять це для того, щоб виявити, яким смислом люди наділяли свої вчинки та висловлювання.

Те, що трапилось, більше не повториться. Навіщо ж досліджувати минуле? Найчастіше люди повертаються думкою у минуле, якщо потребують знати себе, свої звички, чесноти та вади. Вони хочуть зрозуміти, як досягнути успіху в подібних до тих, що стались, життєвих ситуаціях, впевнитись, що вчинили правильно, знайти зроблені помилки. Люди обдумують минуле, щоб зрозуміти сьогодення та знати як діяти в майбутньому. Таке знання себе і життя, засноване на пережитому, випробуваному, називається досвідом.

Звичайно, не всі вважають знання минулого цінним для себе. Ви зустрінете чимало людей, які думають тільки про те, що відбувається з ними і навколо них сьогодні, у цю хвилину. Вони, звичайно, пам'ятають про те, що відбувалося колись, але не обдумують цього. Не вміючи набувати досвіду, такі люди найчастіше потрапляють у полон буденних проблем: вчитися або працювати не хочеться, ладу в сім'ї немає, заробітки малі, розваги не по кишені. А тут ще ця нескінченна метушня повсякденності: з дому у школу, на роботу, в крамницю, знову додому. Цим людям бракує радості від життя та надії на зміни.

Є люди, які живуть тільки мріями. Все, що відбувається, їм нецікаве і не важливе. Бо воно буденне. А на майбутнє, через те, що воно не визначене, можна планувати будь що. Таким людям здається, що все зміниться якимось само по собі і з користю для них. На жаль, так не буває.

Дослідження минулого для застосування набутого досвіду вказує на цілісність, неперервність життя. Люди давно зауважили, що нічого не трапляється без причини. Якщо хтось

досліджують минуле усього, створеного людьми?

Навіщо (з яких мотивів) люди раз по раз передумують прожити?

Поясніть на прикладах, що таке «життєвий досвід».

Які риси характерні для теперішнього (сьогодення)?

Чи варто жити тільки теперішнім? Чому?

Які риси майбутнього?

Чи можна жити виключно мріями?

із вас проживав би в іншому місті чи селі, ви навчалися б в іншій школі. Якщо підготуєтесь до уроків, матимете хороші оцінки і т.д. Отже, наші минулі дії визначають теперішній стан, ситуації, почуття. А вчинене людьми, створене, досліджене ними матиме наслідки у майбутньому. Для прикладу: хто добре вчився, має більше шансів знайти дохідну роботу, знання англійської дозволяє порозумітися з іноземцями, читати англомовні книги та переглядати фільми. І навпаки, невдачі у школі стануть на перешкоді отриманню вищої освіти, обмежать можливості подорожувати за межами Батьківщини. Тож минуле пов'язане не тільки з сьогоднішнім, воно впливає на майбутнє, певною мірою зумовлюючи його.

Люди завжди прагнули дізнатись про те, що буде, тому зверталися до ворожок та віщунів. Але правдиве уявлення про майбутнє здобувається тільки через обдумування того, що вже відбулося. У царині мистецтва передбачення майбутнього пропонують нам письменники-фантасти, а у царині науки – футурологи. Можливо ви читали твори французького письменника Жюль Верна, написані понад сто років тому. Те, над чим до нього і в його часи вчені тільки думали, сьогодні стало дійсністю. Так, наприклад, підводний човен або подорож на Місяць колись сприймалися як фантастика.

До минулого звертаються не тільки історики, письменники та прогнозисти-футурологи. Воно знайшло своє відображення у легендах, спогадах очевидців, розповідях про пригоди. Оповідуючи про події, часто кажуть: «я розповім тобі історію». Історією називають не лише науку, а й саме минуле. Це слово потрапило у нашу мову з грецької, де означало «розповідь», «переказ відомого», «розпитування про минуле». В українській мові воно має, як мінімум, сім значень. Однак, ми користуватимемося терміном «історія»,

Підберіть інші приклади взаємопов'язаності минулого, теперішнього і майбутнього.

У чому різниця між віщуванням та передбаченням (прогнозом) майбутнього?

Знайдіть (у тлумачному словнику, з допомогою Інтернету) пояснення слова «історія».

розуміючи, що це одна з наук, історична наука. Її завдання – дослідити різні свідчення про те, що діялось колись, та пояснити минуле. Історики працюють на те, щоб допомогти нам здобути досвід, обрати життєву позицію, спланувати своє життя, більш-менш достовірно уявляючи майбутнє.

Чому корисно вивчати історію?

Дослідження історії України

Текст для читання вголос

Запитання і завдання
до тексту

Чимало людей думають, що досліджувати минуле нескладно. Достатньо зібрати відомості про те, що відбулося колись, та цікаво це переповісти. Можливо, ви також думаете, що історією може займатися кожний, досить забажати. Інша річ – природничі науки. Фізики чи хіміки треба вміти експериментувати, мати для цього дорогі прилади та знати сотні різних незрозумілих пересічній людині формул.

Але чи так уже легко, як ми часто думаємо, історикам пізнавати, наприклад, минуле нашого народу? Поміркуймо разом. Минуле – це низка подій, що трапились у різних місцях, кожна у свій час. Учасниками цих подій були різні люди. Багато з цих подій трапились не з нами, у часі, коли ми ще не жили, та у місцевості, яку ніколи не відвідували. Більшість очевидців минулих подій не залишили нам жодних свідчень. Вони навіть не намагались запам'ятати у деталях, як усе було. Як дізнатись про ці події?

А головне, про які події слід дізнаватись? Адже навіть за одного людського життя їх відбувається безліч. Тож завдання кожного, хто вивчає минуле, дізнатись про події, знання яких допоможе зрозуміти теперішнє та спрогнозувати майбутнє.

Завдання істориків – допомогти нам «поживитись» життєвим досвідом наших предків. Захопливе оповідання про минуле, звичайно, залишить приємні враження. Але чи завжди знайдемо у ньому корисні для себе знання?

З якими труднощами зустрічаються історики, досліджуючи минуле?

Яка мета історичних досліджень?

Отже, перше, що має уміти дослідник історії України – це здобути свідчення про події. Для цього доведеться відшукати якомога більше джерел інформації. На основі знайдених відомостей треба відновити у думці те, що колись було дійсністю, створити образ минулого. Інформацію з різних джерел доведеться пов'язати з якимось часом та місцевістю, згрупувати та зіставити. Це допоможе відкинути неправдиві свідчення та упереджені думки.

Наступний важливий крок – відібрати серед різномірної інформації важливі для розуміння теперішнього і прогнозування майбутнього події, явища, процеси. Відібране необхідно розтлумачити, тобто пояснити, які зв'язки поєднують різні **факти**, з чого усе почалось, до чого йшло і чим завершилось. Це третій крок історичного дослідження.

Далі дослідник мусить зробити висновок про правдивість створеного ним образу (пояснення) минулих подій. Тільки за умови, що його бачення історії правдиве і що воно пояснює дещо у сьогоденні та допомагає спрогнозувати майбутнє, історик має право публікувати своє дослідження.

Вчений також має подбати про грамотність викладу своїх міркувань. Історія – описова наука, яка послуговується не спеціальною (як математика), а живою повсякденною мовою. Більшість термінів, які використовують історики, знайомі багатьом людям (держава, влада, лицар і т. д.). Для вченого-історика уміти грамотно висловлювати свої думки та зацікавити ними слухача або читача не менш важливо, ніж зібрати різномірні відомості про минуле.

Про що насамперед має подбати дослідник?

Як створюють пояснення минулого?

Встановить, з допомогою тлумачного словника або Інтернету, що таке історичний факт.

За якими критеріями необхідно оцінити своє пояснення минулого?

Які риси характеризують історію як науку?

Якими уміньми володіють вчені-історики?

Яка мені користь від знання того, що мають уміти вчені-історики, – запитає хтось із вас. – Я не мрію бути істориком. Ба, навіть знаю, ким я буду. Може мені достатньо уміти та любити читати? Нехай минуле для мене досліджують інші.

Кожна людина має право і може так думати. Але так само кожний рано чи пізно сам собі задає запитання: хто я є? Чому моє життя складається саме так, як воно складається? Який його сенс? Проте, ніхто не зможе замість вас відповісти на ці питання. Ви самі змушені писати свою історію, щоб зрозуміти себе як Людину.

При цьому слід врахувати, що кожний з нас не сам у цьому світі. У нас є родина, товариші, односельці, ми - громадяни України. Належачи до цих спільнот, ми впливаємо на життя у кожній з них. Причому, життя цих спільнот, а значить і наше життя, суттєво залежить навіть від тих, хто жив до нас. Залежить настільки, що впливає на долю усіх, хто житиме на наших теренах після нас. Тому, щоб пізнати хто я є, чим живу, треба зрозуміти, що мене пов'язує з живими та померлими земляками, з усіма, хто жив на українській землі. Відповідні пояснення пропонує історія України. Ця галузь науки досліджує, за яких обставин і коли на теренах сучасної Української держави з'явилися люди, який спосіб життя вони вели. Вона розповідає про формування українського народу, його розвиток та відносини з іншими народами, впливи близьких і далеких сусідів, про боротьбу українців за свою незалежність і державність, про геніальні прозріння та помилки наших провідників. **Отже, історія України - це наука про історичну долю народу, до якого ми належимо.** А знання історії України – це частина вашого світогляду, тобто поглядів на життя, природу і суспільство.

Навіщо вміння історика кожному з нас?

Що вивчає історія України?

Обґрунтуйте, використовуючи факти з життя і/або літератури, що знання про минуле є частиною уявлень людини про себе і світ.

Рекомендації для вчителя:

Пропоновані тексти призначені для читання учнями вголос та обмірковування, з допомогою запитань і завдань до них, представлених у цих текстах проблем. На думку авторів, опрацювання цих текстів дозволяє з високою ефективністю досягнути очікуваних результатів, вказаних у навчальних ситуаціях 1 – 3 (Текст 1) та 8 – 9 (Текст 2). Опрацьовувати ці тексти учитель може поруч з текстами підручника, яким користуються діти, або замість них.

Алгоритм роботи з текстом для читання вголос:

- вступне слово вчителя. Необхідно стисло пояснити важливість обдумування проблематики тексту та правила роботи;
- виразне читання учнем частини тексту, яка буде основою для відповіді на запитання/виконання завдання. Учитель, який попередньо подумки уже розбив текст на частини, має вказати учневі кількість абзаців, які той повинен прочитати, або зупинити його, коли це потрібно;
- забезпечення зрозумілості прочитаного. Учитель запитує учнів, чи вони розуміють усі слова у цьому тексті та, при потребі, пояснює незрозумілі /просить когось з учнів пояснити незрозуміле іншим слово;
- виразне читання учнем запитання/завдання до прочитаної щойно частини тексту. Учитель знову ж таки має подбати, щоб учні розуміли прочитане запитання/завдання;
- відповіді учнів на почуте запитання (завдання). Завдання вчителя – створити умови для того, щоб учні могли вільно висловити свої міркування на тему запитання / завдання, та спільно з ними знайти правильне (і) судження;
- читання та обговорення наступних частин тексту за вказаним вище алгоритмом. Доцільно залучати до читання та пошуку відповідей багатьох учнів, а не тільки бажаючих читати або відповідати;
- узагальнення прочитаного та обдуманого тексту. Запитання для узагальнення учитель визначає, спираючись на тему тексту.

II. Візуальні матеріали для опрацювання з учнями

Дидактична гра «Історія у хмарках слів»

Рис. 1. Хмара слів до виразу «Історія – свідок минулого, світло істини, жива пам'ять»

Рис. 2. Хмара слів до виразу «Історія – це вчителька життя»

Рис. 3. Хмара слів до виразу «Історія – приклад і повчання для майбутнього»

Рис. 4. Хмара слів до виразу «Історія – наші корені, без них неможливе життя сьогодні і в майбутньому»

Рекомендації для вчителя:

Гра проводиться з метою активізації пізнавальної активності учнів. Щоб перейти до спілкування в гурті над питанням: **чому люди пам'ятають події та з яких мотивів цікавляться минулим?** – варто запропонувати учням з хмарок слів скласти крилаті вирази про історію. Для роботи пропонуються такі висловлювання:

- Історія – свідок минулого, світло істини, жива пам'ять;
- Історія – це вчителька життя;
- Історія – приклад і повчання для майбутнього;
- Історія – наші корені, без них неможливе життя сьогодні і в майбутньому.

Зміст запропонованих крилатих виразів покликаний допомогти вчителю спрямувати спілкування з учнями в потрібному напрямі. Для підготовки хмарок слів можна скористатися сервісом Tagul (<https://wordart.com>)

Алгоритм проведення гри:

- організація розгадування хмарок слів учнями в групах або фронтально;
- презентація складених учнями висловів;
- організація спілкування щодо змісту висловів за питанням «Що, на вашу думку, означають вислови?»;
- перехід до роботи з ключовим питанням «Чому люди пам'ятають про минуле?»

Очікувані результати роботи: готовність учнів до роботи з формулювання визначення слова «історія». Можна запропонувати учням самостійно сформулювати визначення, а потім звернутися до тлумачного словника.

III. Робота із словником

Досвід – те, з чим доводилося зустрічатися, здобуті в житті, на практиці знання та уміння.

Історія – наука про Людину в прийнятих нею в минулому рішеннях і вчинених діях.

Історик – дослідник минулого, вчений, який вивчає минулі діяння людей.

Історичне джерело – носій інформації, завдяки якому вчені з'ясовують, яким було життя в попередні часи (предмет, документ, рисунок).

Історичне дослідження – оперте на носії інформації про минуле їх осмислення та пояснення, яке дозволило відтворити, реконструювати образ минулих часів.

Історія України – галузь історичної науки, предметом якої є формування держави Україна, української нації, виникнення українського народу з його культурою та досвідом суспільного життя.

Історична подія – те, що в минулому сталося, відбулося та привернуло нашу увагу (увагу дослідника). Події неповторні, бо завжди відбуваються за участі конкретних людей, в певний час та в певному місці. Подія (наприклад: подорож, битва, відкриття тощо) суттєво змінює життя її учасників. Саме тому події зауважують.

Історичне явище – подія, низка подій, загальні ознаки яких повторюються в інших подібних подіях, що відбулися на іншій території або в інший час. У явищах минулого виявляються людські взаємовідносини, що мають спільні ознаки. Однотипні історичні явища (наприклад: народи, держави, війни, вірування, культури) порівнюють.

Історичний процес – послідовність взаємозв'язаних у часі й просторі причинно-наслідковими зв'язками історичних подій і явищ.

Історичний опис – розповідь про риси, ознаки певної історичної події, явища, процесу, особи.

Історичний факт – історична подія, явище, процес, відтворені, реконструйовані істориком на основі відбору правдивих, важливих, на його думку, відомостей про минуле.

Майбутнє – усі явища і події, що не здійснились, не відбулися для людини, яка перебуває в більш ранньому часі.

Минуле – усі явища та події, які вже відбулися.

Сьогодення – незавершені події, усе, що тепер відбувається.

Рекомендації для вчителя:

Перед тим, як запропонувати учням формат словника історичних термінів і почати укладати словничок, учитель має попросити учнів пригадати:

- Що означає слово «словник»?
- Навіщо укладають словники?
- Якими словниками ви вмієте користуватися?

«Словники – це зібрання слів, розташованих у певному порядку (алфавітному, тематичному, гніздовому тощо). Вони є одним із засобів нагромадження результатів пізнавальної діяльності людства, показником культури народу. Словники – скарбниця народу, у них зберігаються знання і досвід багатьох поколінь. Праця над укладанням словників вимагає глибоких знань і великих зусиль. Про це образно сказав український просвітитель початку XVIII ст. Феофан Прокопович: „Якщо кого-небудь очікує вирок судді, то не слід тримати його на каторзі, доводити його руки до знемоги добуванням руди*, хай він укладає словники. Ця праця містить у собі всі види покарань”»

(Витяг із статті «Словники як джерело інформації. Роль словників у підвищенні мовної культури». – Електронний ресурс. Режим доступу:

http://pidruchniki.com/1317070247601/dokumentoznavstvo/slovniki_dzherele_informatsiyi_rol_slovnikov_pidvischenni_movnoyi_kulturi)

Далі вчитель пояснює, яку користь матимуть учні, якщо укладатимуть власний термінологічний історичний словничок. Переваги ведення такого словника:

- Дає змогу запам'ятовувати значення внесених до нього слів, а це, переважно, слова, що позначають поняття, а також слова, які використовували колись і які характеризують минуле.
- Завдяки тому, що слова розташовані в алфавітному порядку, словник зручний для пошуку значення нових для учнів термінів історичної науки.

Формат історичного словничка²

Буква	Слово	Зміст (пояснення слова)
С	Словничок історичний	Упорядкований в алфавітному порядку список слів, зміст яких передає важливі висновки-узагальнення історичної науки, а також слів, які використовувалися колись і характеризують минуле.
Т	Термін	Слово або вислів, що вживається в тому чи іншому середовищі, на певній території, людьми певного фаху, які розуміють його однаково.

Дидактична гра-кросворд «Історичний словничок»

Для закріплення розуміння понять уроку учням пропонується розгадати онлайн-кросворд. Електронний ресурс. Режим доступу:

<http://LearningApps.org/watch?v=pfhj73i7j17>

Запитання до онлайн-кросворду «Історичний словничок»

1. Наука про минуле (*історія*).
2. Помічники дослідників історії – історичні... (*джерела*).
3. Осмислення, пояснення, відтворення минулих часів – це історичне... (*дослідження*).
4. Те, що сталося в минулому, в конкретному часі за участі людей – це історична... (*подія*).
5. Низка історичних подій із схожими ознаками – це історичне... (*явище*).
6. Послідовність взаємозв'язаних історичних подій і явищ – це історичний... (*процес*).
7. Розповідь про риси, ознаки певної історичної події, явища, процесу, особи – це історичний... (*опис*).
8. Історична подія, правдивість якої доведена вченими – це історичний... (*факт*).

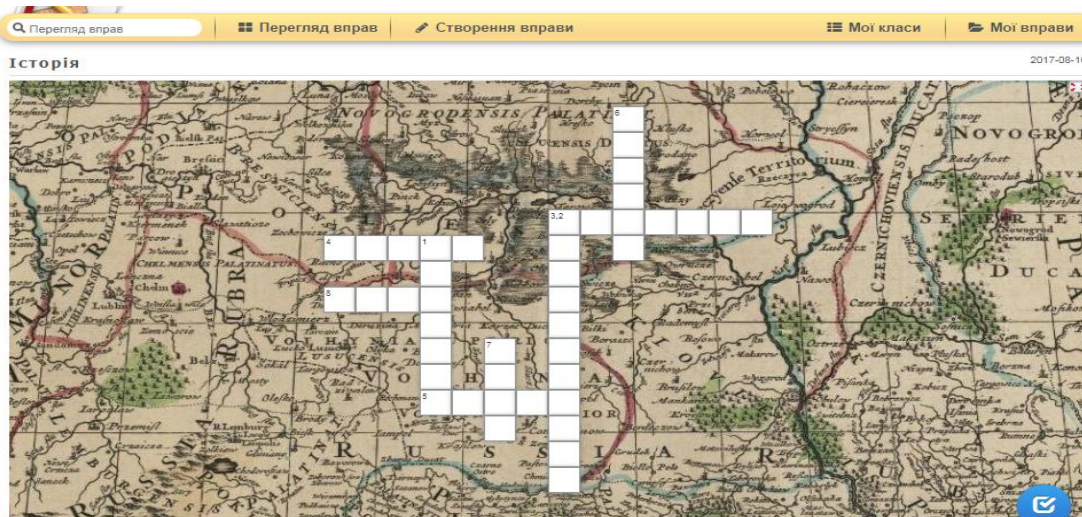

Рис. 5. Скріншот веб-сторінки з кросвордом «Історичний словничок»

² Рекомендуємо попередньо розрахувати обсяг текстів на кожну букву алфавіту, скориставшись для цього програмою, де вказані обов'язкові для розуміння поняття курсу. На основі своїх розрахунків дайте учням поради, скільки місця залишати для записів під кожною буквою.

Питання до кросворду висвітлюються на екрані під час натискання відповідного поля з нерозгаданим словом. Слова-відгадки заводяться з допомогою клавіатури і натискання кнопки «Ок» (рис. 6). По завершенні роботи натискаємо блакитну кнопку перевірки в правому нижньому куті поля кросворду.

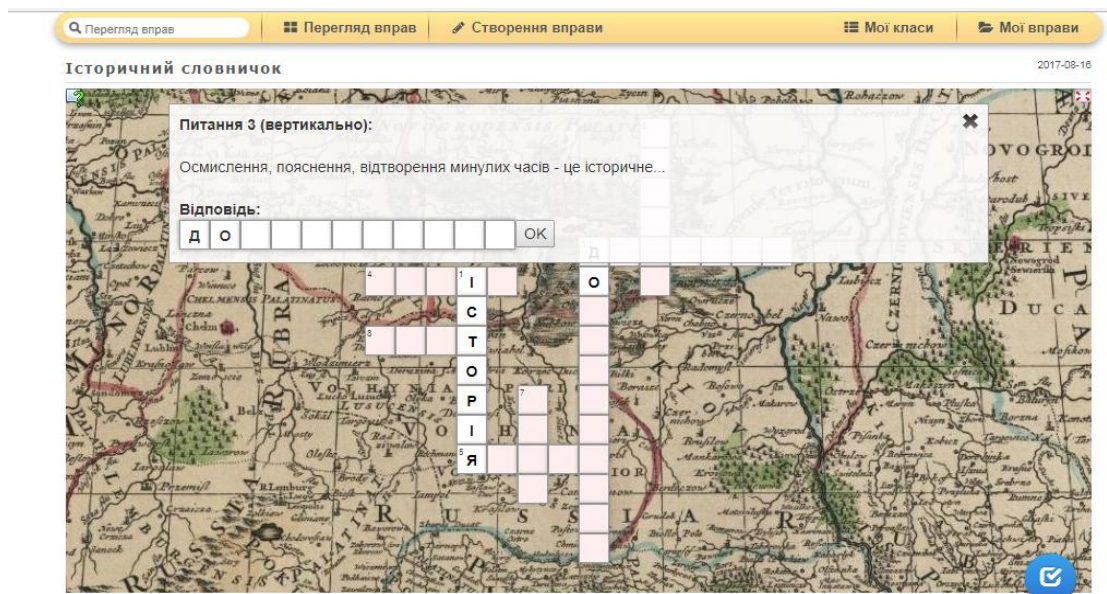

Рис. 6. Скріншот веб-сторінки з полем для розгадування кросворду

IV. Вправи для учнів на аналіз, узагальнення та оцінювання

Вправа «Обміркуймо вислови»

1. Людина – це те, що з нею відбулося. (*Хосе Ортега-і-Гассет*)

2. Прочитайте лишень добре,

Прочитайте знову

Тую славу. Та читайте

Од слова до слова. <...>

Все розберіть... та й спитайте

Тоді себе: що ми?

Чиї сини? Яких батьків?

(*Тарас Шевченко*)

Запитання та завдання:

1. Спробуйте обґрунтувати або спростувати вислів іспанського філософа Х.Ортеги-і-Гассета.
2. Що має на увазі Т. Шевченко, радячи читачам свого твору «прочитати.. добре, прочитати знову тую славу»? Чому, на його думку, треба її читати дуже уважно («від слова до слова») та «розібратись» у прочитаному?

Вправа «Подумаймо над вивченим»

Питання для вправи: Чого ми маємо навчитися на шкільних уроках історії?

Рекомендації для вчителя:

Запропоноване для вправи запитання спонукає учнів до спільного пошуку відповіді та допомагає узагальненню матеріалу вступної теми. Ефективним для виконання цієї вправи, на думку авторів, буде використання прийому «Два–чотири–всі разом». Цей прийом використовується, коли необхідно, щоб учасники обговорили якесь питання спершу в парах, потім у квартетах, пізніше в октетах і т. д. Допомагає в навчанні як викладення, так і слухання поглядів, аргументів, характеристики речей, ознайомлення з різними підходами. Переваги методу в тому, що навчає вести переговори і робити вибір. Однак треба пам'ятати, що його використання буде ефективним тоді, коли проблема цього варта.

Алгоритм роботи:

- ознайомлення учнів з питаннями для обговорення, дискусії тощо;
- об'єднання учнів у пари і обговорення завдання з метою прийняття узгодженого рішення – консенсусу (обов'язково);
- об'єднання пар в четвірки і обговорення попередньо досягнутих рішень щодо поставленої проблеми. Прийняття спільного рішення обов'язкове;
- обговорення питання, узгодження позицій і вироблення спільного рішення в більшій групі.

Матеріали до теми «ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ»

Завдання учителя:

- Сприяти усвідомленню того, що кожна людина, як і все суще на Землі, існує в часі.
- Формувати розуміння тяглості та неперервності історичного процесу.
- На прикладах продемонструвати важливість орієнтації в історичному часі.
- Акцентувати увагу учнів на наступності існування важливих сьогодні для українців явищ національної історії: *Київської держави; Королівства Руського; Козацької республіки; держави Україна.*
- Формувати вміння визначати хронологічну послідовність і тривалість подій.

Результати учіння теми:

Завершивши вивчення теми, учні розумітимуть:

- історія – наука про людину в часі;
- різницю між календарним та історичним часом;
- зміст та умовний характер прийнятих для вимірювання часу одиниць;
- важливість встановлення хронологічної послідовності та наступності подій;
- призначення шкали часу та хронологічної таблиці;

та вмітимуть:

- побудувати шкалу історичного часу і встановити за її допомогою хронологічну послідовність подій;
- позначити на шкалі часу хронологічні межі великих періодів (культурних епох) європейської історії: Первісні часи, Античність, Середні віки, Новий час;
- співвіднести рік – століття – тисячоліття, епоху та історичний факт;
- визначити тривалість історичної події, її віддаленість від сьогодення;
- формувати і заповнювати хронологічну таблицю.

Орієнтовне планування теми

№ навч. ситуації	Очікувані результати учіння	Види навчальної діяльності	Навчальні матеріали
1	Обміркувати зміст поняття «час». Встановити, чому орієнтація в часі важлива для кожної людини.	Спілкування в гурті (обмін думками) / прийом «Мозковий штурм»	<i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю., с. 12-13</i>
2	Розповісти, як люди міряють час	Робота з ілюстраціями (відповіді на запитання)	Вправа 1 (Рис.1, 2 і 3); <i>Власов В., с. 16-17; Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю., § 2</i>
3	Пояснити, чому історію називають наукою про людину в часі	Читання вголос. Виконання завдань і відповіді на запитання (під час читання).	Текст 1: Наука про зміни в часі
4	Пояснити на прикладах з власного досвіду значення слів	Фронтальна бесіда / Вправа-руханка,	Вправа 2 (див. зразки малюнків для вправи.

	«подія», «зміна», «дата», «хронологічна послідовність», «тривалість», «наступність»	«Хронологічний ланцюжок»	Рис. 4)
5	Встановити призначення календарів. Пояснити поняття «історичний час» та «історична хронологія»	Читання вголос. Виконання завдань і відповіді на запитання (під час читання).	Текст 2: Історичний час; <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю., § 2.3 (с. 16-18)</i>
6	Сформулювати і записати визначення понять «календар», «шкала (лінія) часу», «історична епоха», «ера», «тисячоліття», «століття».	Пояснення вчителя, робота з історичним словничком / Вправа «Хронологічна парочка» (на закріплення знання понять).	<i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю., с. 14-15;</i> Вправа 3
7	Нарисувати шкалу часу, що відображає прийняте в Європі літочислення. Позначити на шкалі часу важливі для українців події минулого. Позначити на шкалі часу межі періодів історії Європи (культурні епохи) та України (політичні епохи).	Практична робота «Історія народів Європи на шкалі часу» / Онлайн-вправи «Епохи європейської історії», «Історія України на шкалі часу».	Схема 1: «Лінія часу»; Таблиця 1: «Рік-століття-тисячоліття»; Практична робота 1 (завдання і додатки: Текст А і Текст Б)
8	Пояснити різницю між календарним та історичним часом.	Спілкування в гурті (обмін думками).	
9	Пояснити, як співвідносяться рік-століття-тисячоліття-ера (у межах нашої ери).	Пояснення вчителя. Розв'язування задач.	Практична робота 2 (таблиця 1 і задачі на закріплення)
10	Визначити, використовуючи шкалу часу, століття і тисячоліття, у межах яких відбулися датовані події. Визначити історичну епоху (України, Європи), до якої належить кожна з датованих подій.	Практична робота «Співвіднесення подій».	Індивідуальні шкали часу, виготовлені учнями; Класна шкала часу (рисунок на дошці); Практична робота 3
11	Проаналізувати роботу однокласника, допомогти йому виправити помилки.	Корекція результатів практичної роботи (робота в парах).	
12	Встановити своєрідність епох європейської та української історії.	Робота в групах	Практична робота 4 (тексти-додатки для груп «Історичні епохи»)
13	Оцінити свою роботу в групі.	Робота з картками самооцінювання.	Оцінювання групової праці / <i>Курилів В.</i> Методика викладання історії. Львів-Торонто: Світ, 2003. С. 207.

14	Пояснити значення встановлення хронологічної послідовності подій.	Спілкування в гурті (при потребі, «Мозковий штурм»)	
15	Збудувати хронологічну таблицю. Внести у таблицю відомі події минулого (на визначену тему). Відібрати з-поміж внесених історичні події (за запропонованим критерієм).	Робота в групах (тематику подій та критерії їх відбору для груп визначає учитель).	Практична робота 5 (Схема 1. Таблиці 2 і 3)
16	Пояснити значення відомостей про наступність подій.	Спілкування в гурті (при потребі, «Мозковий штурм»)	
17	Розв'язати (проговорюючи вголос алгоритми виконання) задачі на встановлення: а) віддаленості події від сьогодення; б) віддаленості однієї події від іншої; в) дати події за її віддаленістю від сьогодення; г) дати події за її віддаленістю від іншої події; д) тривалості подій; е) різниці в тривалості подій.	Практична робота «Розв'язування хронологічних задач».	<i>Власов В.</i> , с. 20-21; Практична робота 6.
18	Пояснити значення відомостей про тривалість події.	Спілкування в гурті (при потребі, «Мозковий штурм»)	
19	Пояснити: а) важливість встановлення хронологічної послідовності та наступності подій; б) призначення шкали часу та хронологічної таблиці; Застосувати вміння орієнтуватися в історичному часі.	Обговорення питань на узагальнення (усно, за участі вчителя). Розв'язування хронологічних задач (письмово, самостійно).	Вправи 6 і 7; Задачі для самостійної роботи (<i>див. зразки</i>)

Методичні рекомендації до теми:

Тема закладає основи для формування в учнів хронологічної компетентності, тобто вміння орієнтуватися в історичному часі, встановлювати близькі й далекі причино-наслідкові зв'язки, розглядати суспільні явища в конкретно-історичних умовах, виявляти зміни в житті суспільства та його тяглість.

У зв'язку з цим найбільше уваги потрібно приділити формуванню хронологічних умінь, зокрема освоєнню алгоритмів:

- побудови шкали (лінії) часу та позначення на цій шкалі історичних подій, періодів;
- датування подій (встановлення часу, коли відбулася подія, за її за місцем на шкалі часу);

- співвіднесення року з століттям, тисячоліттям, факту (за датуванням) з епохою;
- визначення тривалості подій та їх послідовності, віддаленості від сьогодення; визначення наступності подій у часі;
- формування хронологічної таблиці.

Цього можна досягнути через залучення п'ятикласників до інтерактивної діяльності та практичних робіт, читання учнями вголос запропонованих у допоміжних матеріалах текстів (частинами, даючи відповіді на запитання до них), активного опрацювання названих нижче навчальних матеріалів підручника, виконання низки вправ і розв'язування хронологічних задач.

Для опрацювання цієї теми за новою програмою можна використати матеріал таких підручників і посібників:

1. Власов В. С. Історія України (Вступ до історії): підручник для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2013. § 2. Його величність час або що таке хронологія. С. 15-21.

2. Пометун О. І., Костюк І. А., Малієнко Ю. Б. Історія України (Вступ до історії): Підручник для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Видавничий дім «Освіта», 2006. § 2. Як пов'язані історія час. С. 12-18.

3. Мисан В. О. Вступ до історії України: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. Вид. 2-ге, перероб. та допов. К.: Генеза, 2010. § 1. Загадкова історія. С. 13-14.

4. Атлас. 5 клас. Історія України. К.: Ін-т передових технологій, 2016. С. 2-3.

Допоміжні навчальні матеріали

I. Тексти для опрацювання з учнями

Текст 1

Наука про зміни в часі

Текст для читання вголос

Можливо ви чули або читали оповіді про подорожі в часі. Але що таке час? Відповісти на це запитання непросто. Навіть вчені висловлюють про це різні точки зору. Існує припущення, що час – це частинки Всесвіту, такі самі як уже виявлені вченими частинки світла – фотони. Частинці часу навіть ім'я придумали – хронотон. Якщо б удалося виявити хронотон, подорожі в часі стали б реальністю.

Правда, поки що ми знаємо про час тільки те, що він не існує сам по собі. Час завжди пов'язаний з чимось, що відбувається у світі: з рухом Сонця чи Місяця, з обертанням Землі, з подіями людського життя. Тож **час – це вимір, у якому все відбувається**. Усі речі, явища, люди, існуючи в часі, ніби рухаються крізь нього, з доби на добу, з року в рік, від народження до смерті, з минулого в майбутнє.

Люди здавна розуміли, що все існує в часі, і намагалися міряти час. За основу виміру вони брали якусь послідовність подій, про які знали, що вони відбуваються через рівні проміжки часу, періодично. Наприклад, Земля робить повний оберт навколо своєї осі за добу, а оберт навколо Сонця – за 365 діб, тобто за рік. Добу умовно ділили на день та ніч, які теж періодично змінюють одне одного. День теж можна розділити на частки: ранок, полудень, підвечір'я, а ці частки – умовно, на дрібніші: години, хвилини, секунди. Циферблат годинника, як ви знаєте, має 12 таких умовних поділок – годин, кожна година – 60 хвилин, а кожна хвилина – 60 секунд. Слід зазначити, що секунда, хвилина, година, доба, місяць, рік – це не всі одиниці виміру часу.

Запитання і завдання до тексту

Як ви думаєте, що таке час?

Підберіть приклади на користь думки, що ми всі живемо в часі.

Що означає слово «період»?

З допомогою яких одиниць часу виділяють часові межі періоду?

Послідовність подій у часі називають хронологічною послідовністю. Чому людям важливо знати, у якій послідовності ті чи інші події змінювали одна одну? Виявляється, що саме хронологічне (за часом) розміщення подій дає нам змогу їх пов'язати, зрозуміти, що одні події залежать від інших і трапилися тільки тому, що їм передували ці, інші події. Виявивши, що між подіями існують зв'язки, люди почали виокремлювати минуле та шукати в ньому пояснення тому, що відбувається з ними тепер, передбачати, що станеться в майбутньому.

Розуміння наступності подій (тобто того, яка подія минулого передувала іншій у часі, знання, коли, якого року, місяця, дня, а в деяких випадках навіть якої години трапилася конкретна подія) дуже важливе як для вчених-істориків, так і для кожного з нас. Не знаючи датування події, ми не можемо її пояснити, тобто виявити зв'язки з іншими подіями, а також оцінити, тобто поміркувати про вплив цієї події на життя людей, на наше особисте життя.

Важливо також знати, як довго тривала якась подія. Не знаючи, наприклад, скільки часу тривала війна, ми не зможемо оцінити її вплив на стан господарства країни, чисельність її населення, добробут конкретної родини.

Найважливіше, однак, навчитися думати в часі. **Здатність думати про життя людей у часі називається історичним мисленням.** Мислити історично означає вміти виявляти початок і кінець події, розкласти її перебіг на часові проміжки – періоди, етапи, коли траплялися суттєві зміни, прогнозувати, до чого ці зміни ведуть, що може статися внаслідок цієї події. Наприклад, мислячи історично, ви розумієте, коли (в якому віці) ваше життя рішуче змінилося, чому (у зв'язку з якими подіями) ці зміни настали, а також що відбулося (які події) і що може трапитися (майбутні події) як наслідок цих змін.

Перелічіть відомі вам події в часовій (хронологічній) послідовності.

Чому важливо знати хронологічну послідовність подій?

У чому виявляється наступність подій? Наведіть приклади такої наступності. Чому важливо датувати подію? Датуйте події свого життя, які вам запам'яталися.

Як визначити тривалість події? Назвіть відому вам подію та вкажіть її тривалість.

Як називають здатність людини думати про себе та інших людей у часі?

Як виявити, чи людина володіє історичним мисленням?

Звичайно, не у всіх людей розвинене історичне мислення. Проживаючи день за днем, рік за роком, такі люди не бачать зв'язків між своїми вчинками, впливу подій, до яких вони непричетні, на прийняті ними рішення, залежності свого добробуту від стану суспільства. Вони не розуміють, що в часі ми рухаємося лише вперед, від минулого до майбутнього. Не усвідомлюють, що наше життя, існування людства – це безперервний перебіг/хід подій, які, змінюючи одна одну, змінюють наше бачення цього життя та його умови. Пояснити це, показати як і чому з часом змінювалося життя людей – призначення науки історії.

Поміркуйте,
наскільки правдиве
твердження, що
історія – це наука про
людей у часі.

Історичний час

Текст для читання вголос

Люди віддавна міряють час за допомогою календарів і годинника. Бажання лічити час свідчить про його цінність. Чому люди цінують час? Адже його не можна взяти в руки, не можна спожити, здобути і нагромадити, продати чи купити. Ми його не бачимо, тільки відчуваємо. Однак відчуття – річ непевна. Недаремно в одних ситуаціях людям здається, що часу бракує, тоді як в інших час для них минає надто повільно.

Цінність часу в тому, що він минає безвідносно до нашої волі, але ми вимірюємо ним власне життя. Будучи тільки засобом виміру того, що з нами відбувається, час у нашій уяві може текти повільно або швидко. Його нам може не вистачати, бо ми поспішаємо. Або навпаки, коли нічого значимого для нас не відбувається, може здатися, що час зупинився. Стверджуючи, що весело провели час, ми маємо на увазі події, які викликали у нас приємні емоції. Якщо ж час для нас проминув безслідно, з нами нічого не трапилось.

Люди цінують час через те, що не можна повернутись у минуле, щоб у ньому змінити щось на власну користь. Цінуючи час, люди прагнуть ним володіти. Що означає – володіти часом? Володіти часом – означає керувати ним і використовувати його. Керувати часом можна за умови, що ми будемо планувати свої дії. Спланувати означає попередньо розписати справи на день, місяць, рік, тобто розмістити їх у бажаній для себе хронологічній послідовності. Наприклад, землероб мусив точно спланувати, коли йому сіяти і коли збирати. Зокрема, моркву й петрушку сіють ранньої весни, картоплю пізніше, у квітні-травні, озиму пшеницю – восени. Важливі також погодні умови. Звідси потреба в календарі.

Для жителів міст час іще щільніший. Працівнику важливо знати, коли (година) починається й закінчується його робочий день.

Запитання і завдання до тексту

Для чого призначені календарі та годинники?

Коли для людини час набуває цінності?

У який спосіб люди можуть стати панамі (власниками) свого часу?

Подорожуючому – якої години і хвилини вирушає корабель, літак, потяг. Продавцеві – коли (день, година) прибуде замовлений ним товар. Тому люди винайшли годинники.

З допомогою календарів і годинників люди можуть розумно, з користю використовувати час свого життя. Але вдало планувати майбутнє, перебуваючи в сьогоденні, – нелегко. Для цього потрібно постійно черпати в минулому все новий життєвий досвід – знання про те, що може відбутися, судячи з минулих подій, та як правильно чинити в життєвих ситуаціях, подібні до яких траплялися колись. Щоб обдумати минуле, доведеться розглядати події, враховуючи їх хронологію. **Хронологію людської діяльності називають історичним часом.** Розпочинається історія в час виникнення Людини (з дати народження) і триватиме, перетікаючи з минулого в майбутнє, допоки існує людство (житиме людина).

Історичний час умовно зображають як односпрямовану (з минулого в майбутнє) шкалу (Рис. 6) – лінію, розбиту на проміжки: декади, місяці, роки, століття, тисячоліття й ери. Масштаб шкалювання (вибір одиниць виміру часу) залежить від того, про діяльність кого – окремої людини, народу чи якоїсь іншої групи людей, усього людства – ми хочемо дізнатися.

Спробуємо з допомогою шкали часу побудувати хронологію життя ваших ровесників: Олега й Галі. Історію цих дітей треба почати від дати народження, бо тільки відтоді Олег і Галя вчиняли якісь дії. Життя Олега (Галі) можемо назвати його (її) ерою. Однак до цієї ери теж жили люди і були події, що вплинули на дітей. Значний вплив, наприклад, могли мати думки і вчинки родичів Олега (Галі), зокрема одруження батьків, їхні уявлення про характер і життя своєї дитини, поселення нової сім'ї в місті чи селі, будинку (квартирі), де ця дитина сьогодні мешкає. Припущення про важливі події ери Олега (Галі) ви

За яких умов людина вдало розпоряджатиметься своїм часом?

Який час ми називаємо історичним часом?

На який час припадає початок історії та коли буде її кінець?

Які одиниці виміру часу доцільно використовувати, вибудовуючи хронологію життя конкретної людини? Поясніть свій вибір.

Які ще події впливали або впливають сьогодні на ваше життя?

Підберіть інші події, які могли трапитись у житті Олега або Галі, та нанесіть їх на шкалу часу.

можете зробити самі, з власного досвіду. Не забудьте позначити на шкалі часу події, до яких вони непричетні, але вплив яких значимий для кожного українця (наприклад, проголошення незалежності України, Революція гідності)

Не завжди легко встановити хронологічну послідовність подій. Людина може не пам'ятати дати важливої для себе події. У книзі або усній розповіді історична подія теж може бути не датована. Якась варта уваги подія може датуватися від невідомої нам точки відліку – за іншим літочисленням. Визначити точний час подій вченим допомагає історична хронологія – наука, що вивчає придумані людьми способи обчислення часу, створені народами правила літочислення та календарі.

Історії різних людей починаються з різних дат. Відлік свого історичного часу народи теж починали неоднаково. Наприклад, давні римляни вели літочислення від року заснування свого міста – Рима, євреї – від дати створення світу. Мусульмани обрали для себе початком історії час, коли засновник ісламу – пророк Мухаммад – перебрався з Мекки до іншого міста, у Медину. Більш ніж тисяча років тому християни Європи, проектуючи часову шкалу, обрали як точку відліку на ній рік народження Ісуса Христа (Рис. 6). Народи, в основі культури яких – християнство, отже й українці, послуговуються цим літочисленням донині.

Рекомендації для вчителя:

Пропоновані тексти призначені для читання учнями вголос і обмірковування (з допомогою запитань і завдань до них). На думку авторів, опрацювання цих текстів дає змогу з високою ефективністю досягнути очікуваних результатів, вказаних у навчальних ситуаціях 1–3 (*текст 1*) та 5–6 (*текст 2*). Опрацювати ці тексти вчитель може разом з текстами підручника, яким користуються учні, або замість них.

Алгоритм роботи з текстом для читання вголос:

- цей текст можна пропонувати, не називаючи його тему. Коли його буде прочитано, запитайте учнів: яка тема тексту (про що йшлося) і запропонуйте придумати йому назву;

Як ви розумієте термін «літочислення»? Поміркуйте, які правила літочислення й календарі досліджуватимуть українські історики-хронологи?

Чим відрізняється літочислення християн, євреїв і мусульман?

- вступне слово вчителя. Необхідно стисло пояснити важливість обдумування проблематики тексту і нагадати правила роботи;
- щоб учні глибше осмислили запропонований для опрацювання текст, можна запропонувати їм у процесі читання ставити поряд з окремими фразами (або біля термінів) позначки: + Я це знав; – Я це не знав; ≈ Я думав інакше; ? Це мене здивувало; ! Я хотів би дізнатися про це детальніше (прийом ІНСЕРТ). ІНСЕРТ – інтерактивна система запису для ефективного читання і розмірковування;
- виразне читання учнем частини тексту, яка буде основою для відповіді на запитання/виконання завдання. Учитель, який попередньо подумки вже розбив текст на частини, має вказати учневі кількість абзаців, які той повинен прочитати, або зупинити його, коли це потрібно;
- забезпечення зрозумілості прочитаного. Учитель запитує учнів, чи вони розуміють усі слова в цьому тексті й, за потреби, сам пояснює або просить когось з учнів пояснити незрозуміле іншим слово;
- виразне читання учнем запитання/завдання до прочитаної щойно частини тексту. Учитель знову ж таки має подбати, щоб учні розуміли прочитане запитання/завдання;
- відповіді учнів на почуте запитання/завдання. Завдання вчителя – створити умови для того, щоб учні могли вільно висловити свої міркування на тему запитання/завдання, і спільно з ними знайти правильне(-і) судження;
- читання й обговорення наступних частин тексту за вказаним вище алгоритмом. Доцільно залучати до читання та пошуку відповідей багатьох учнів, а не тільки бажаючих читати або відповідати;
- узагальнення прочитаного й обдуманого тексту. Якщо використовувався прийом ІНСЕРТ, то потрібно обговорити з учнями, на що вони звернули увагу: про що знали, чого не знали, про що думали інакше, що зацікавило тощо.

II. Візуальні матеріали для опрацювання з учнями

Вправа 1

Інструменти вимірювання часу

Рис. 1. Інструменти для вимірювання часу

Рис. 2. Зразки календарів

Рис. 3. Календар пам'ятних дат

Запитання до рисунків 1–3:

1. Які проміжки часу може відраховувати кожний з інструментів, що представлені на малюнках (рис. 1 і 2)?
2. Як працює кожний такий інструмент вимірювання часу?
3. Які проміжки часу люди відраховують за допомогою календаря?
4. Як побудовано календар?
5. Чим пов'язані між собою календар та годинник?
6. Про що йдеться в «Українському календарі» (рис. 3.). Чому для нас вміщена там інформація важлива?

Рекомендації для вчителя:

Перш ніж запропонувати учням розглянути малюнки 1–3, запитайте їх, чим користуються люди, щоб встановити дату і час. Врахуйте, що учні вивчали способи обліку часу та інструменти його вимірювання в молодшій школі. Скористайтесь наявними в них знаннями. Напевне, у класі знайдуться учні, які зможуть пояснити, як працюють водяний, пісочний і маятниковий годинники, пригадають, коли і де ними користувались.

Вправа 2

Вправа «Хронологічний ланцюжок»

Приклади ілюстрацій для проведення вправи «Хронологічний ланцюжок» на тему «Історія одягу»:

Рис. 4. Одяг жінок різних часів на території України

Рекомендації для вчителя:

Вправа використовується для розвитку уміння визначати послідовність подій або явищ у часі. Для цього учням пропонують, керуючись логікою, розмістити в хронологічній послідовності цитати, описи, малюнки, портрети історичних осіб. Відповідно до мети навчальної ситуації 4, виконання такої вправи дає змогу не тільки формувати назване вміння, а й показати: так як є сьогодні, буде не завжди, з часом усе змінюється.

Алгоритм проведення вправи

- ✓ вправа може проводитися як у групах у вигляді змагання, так і з усім класом;
- ✓ учням пропонуємо набір ілюстрацій, об'єднаних однією темою (наприклад, «Історія одягу»);
- ✓ оголошуємо завдання розташувати зображення в історичній послідовності;
- ✓ за результатами гри проводимо бесіду щодо розуміння учнями значення слів «подія», «зміна», «дата», «хронологічна послідовність», «тривалість», «наступність».

Вправа 3

Вправа «Хронологічна парочка»

«Хронологічна парочка» – онлайн-вправа, спрямована на закріплення розуміння учнями ключових понять теми. Знайти цю вправу можна в мережі Інтернет. (Електронний ресурс. Режим доступу: <http://LearningApps.org/3770817>).

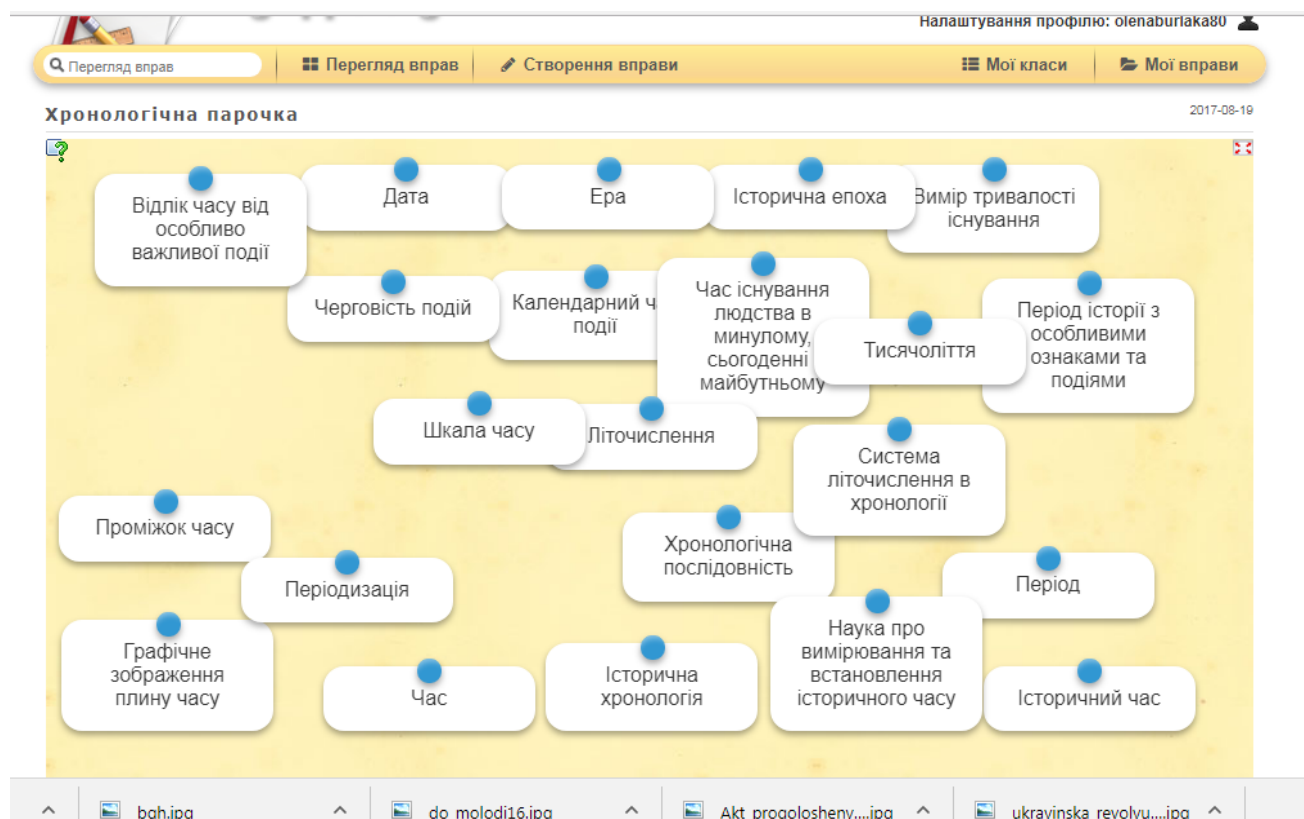

Рис. 5. Скріншот веб-сторінки з вправою «Хронологічна парочка»

Рис. 6. Зразок шкали часу

Виготовлення та використання інтерактивної стрічки часу

Вправа 4

Онлайн-вправа «Історія України на шкалі часу»

Електронний ресурс. Режим доступу: <http://LearningApps.org/3770832>

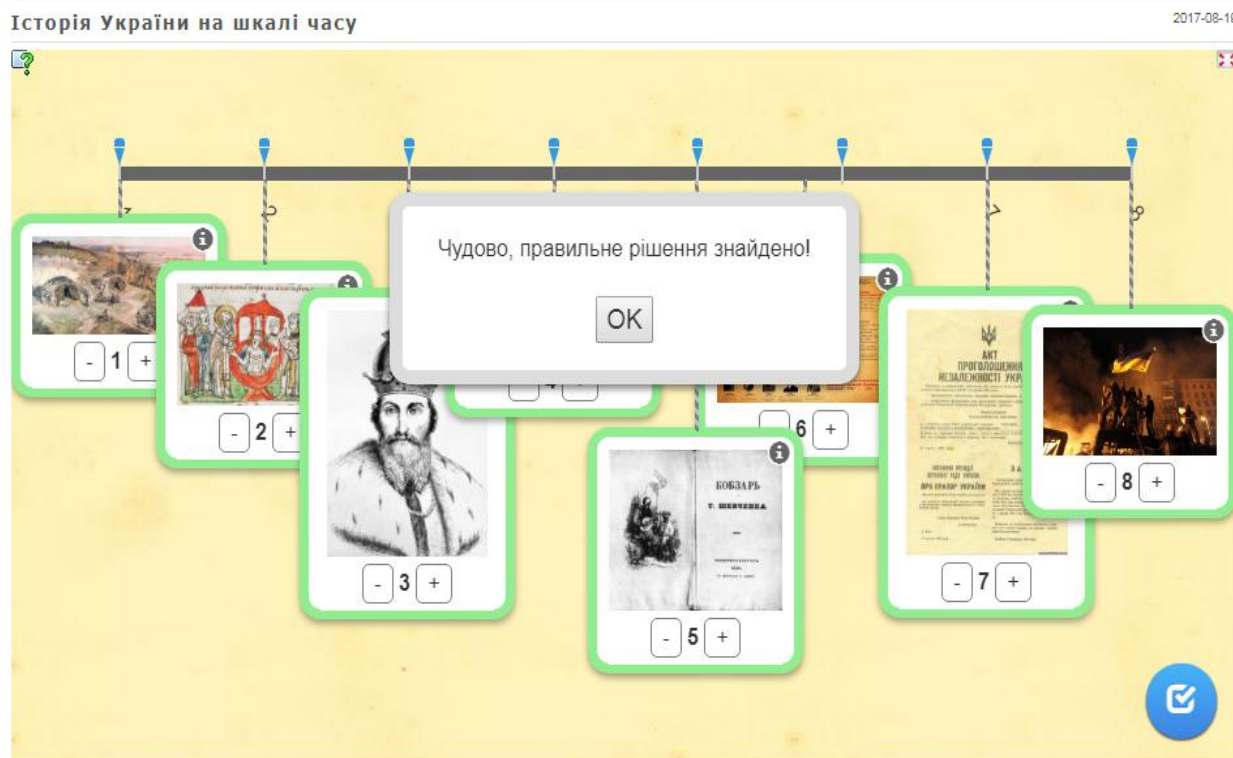

Рис. 7. Скріншот сторінки з онлайн-вправою «Історія України на шкалі часу»

Рекомендації для вчителя

При наявності технічних можливостей учитель може продемонструвати, як створити шкалу історичного часу і працювати з нею за допомогою електронного ресурсу.

За допомогою спеціальних сервісів учитель і учні мають можливість самостійно створювати ланцюжок подій, упорядковувати їх за хронологічним принципом. Події можна представляти у вигляді тексту, картинки або відео. Подія описується, можна вставити посилання на ресурси в Інтернеті, пов'язані з темою.

Електронний ресурс. Режим доступу до спеціальних сервісів:

1. Сервіс Dipity Online Timeline - <http://www.timetoast.com>

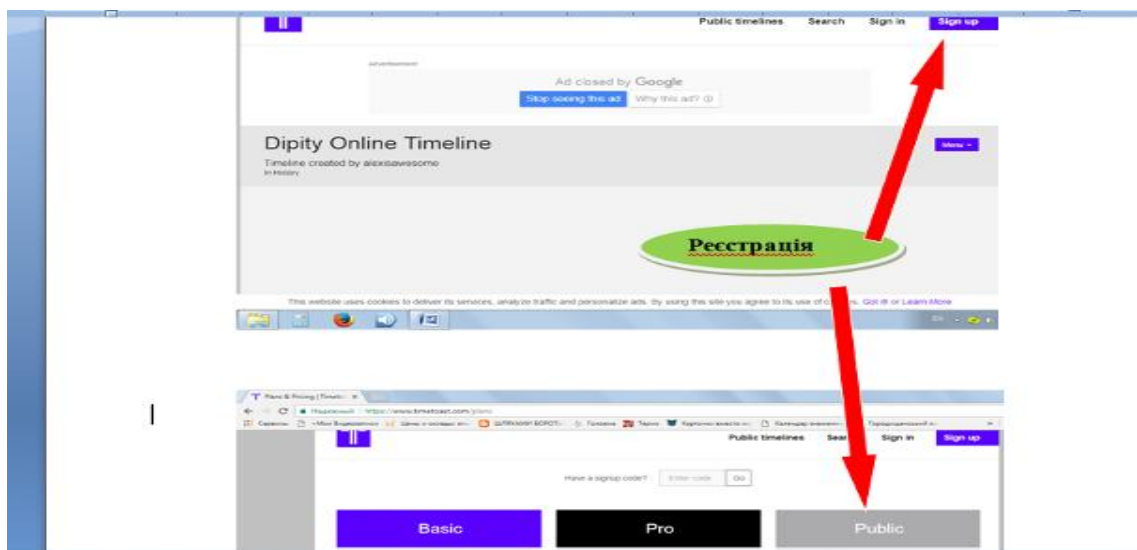
2. Сервіс Timeline JS - <https://timeline.knightlab.com/>

<https://www.youtube.com/watch?v=OWfpg3cfpH4&feature=youtu.be>

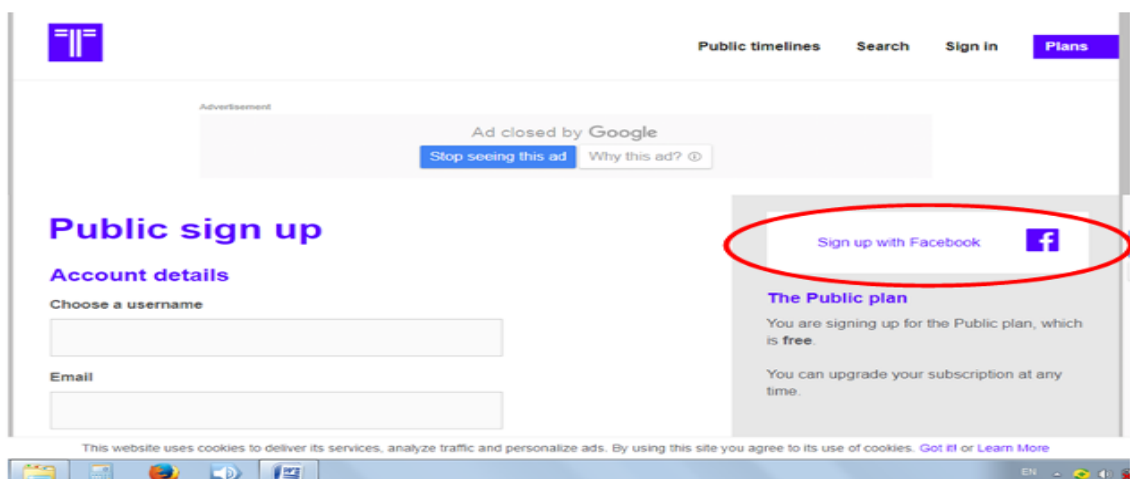
<http://alinapirozhok90.blogspot.com/2015/11/timeline.html>

Як працювати в сервісі стрічок часу Dipity Online Timeline

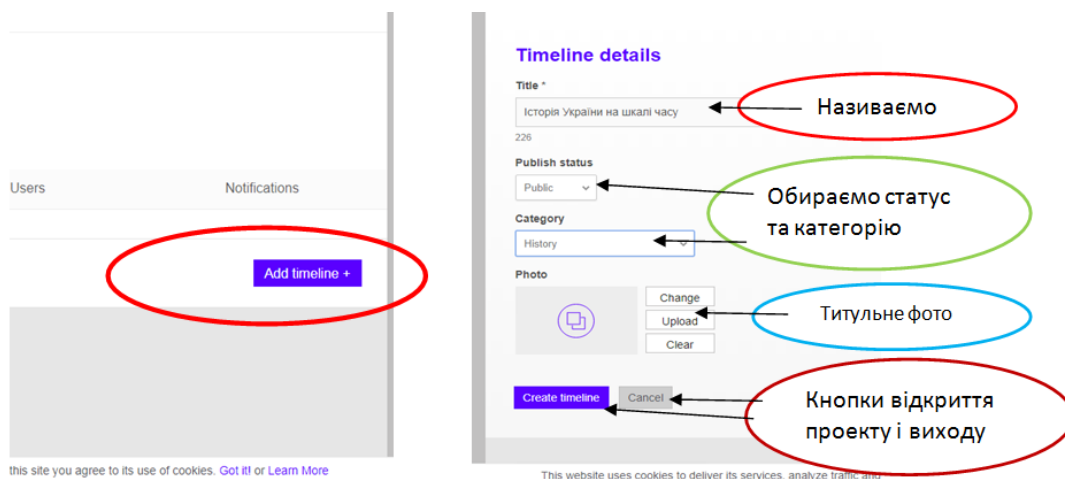
1. Реєстрація в безплатному акаунті

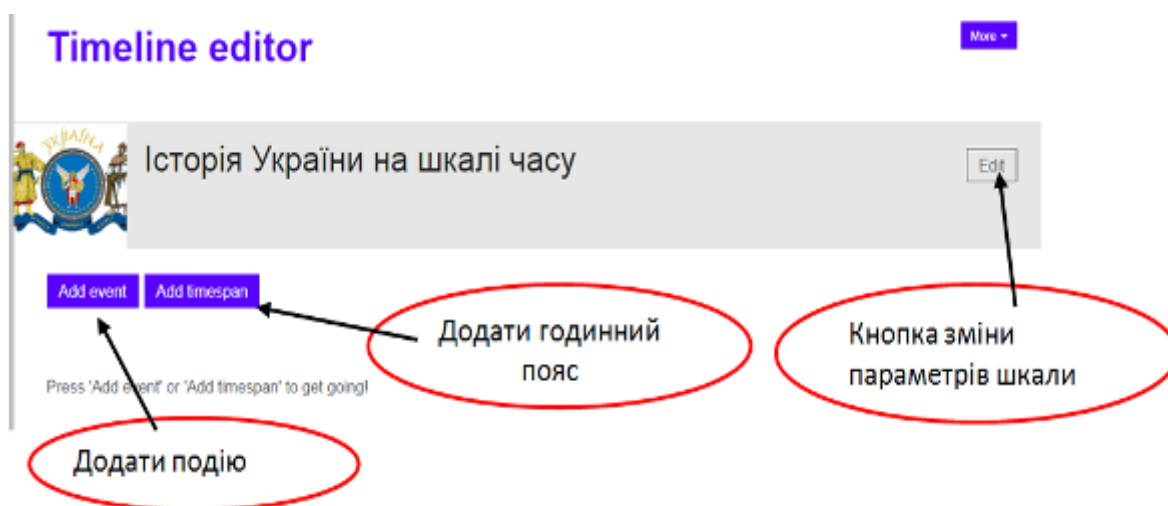
2. Сторінка реєстрації. Найлегший варіант – через мережу Facebook

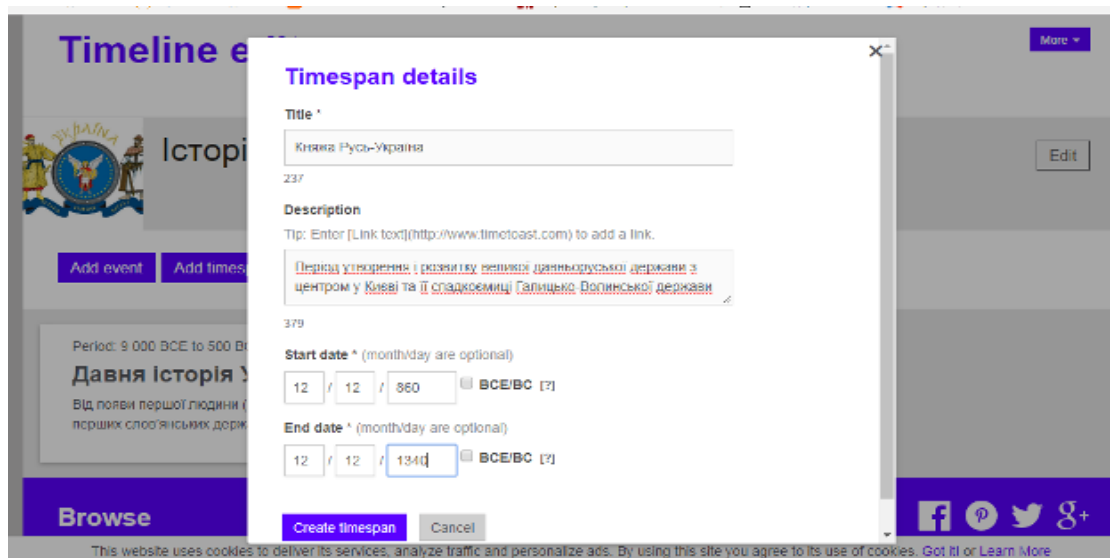
3. Створення нового проекту «Історія України на шкалі часу»

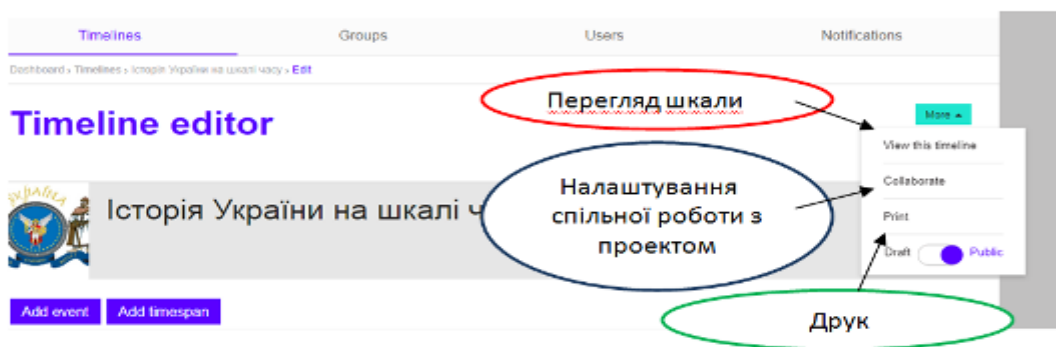
4. Наповнення проекту «Історія України на шкалі часу»

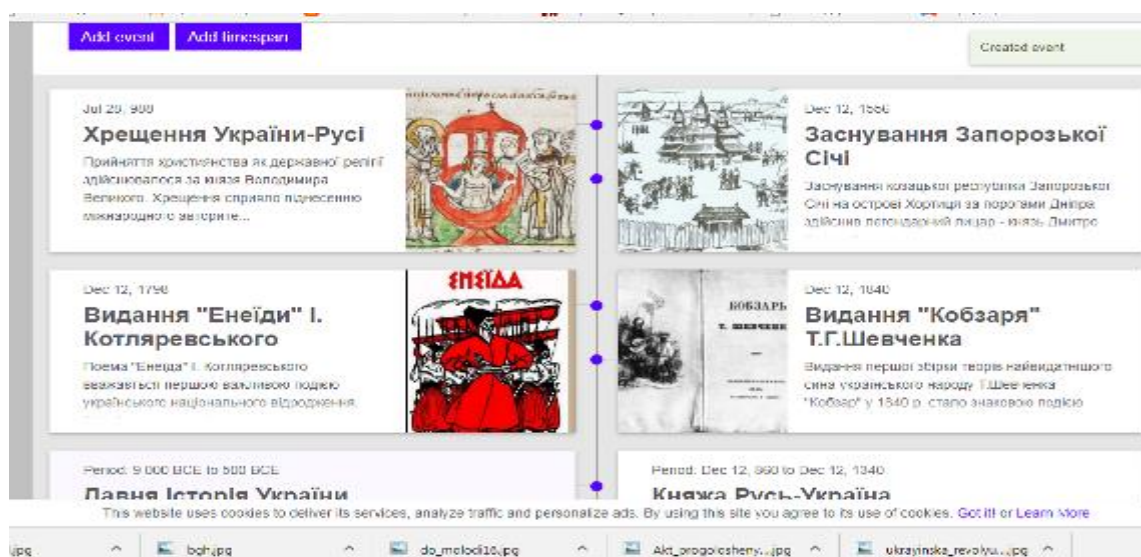
5. Додавання часових періодів і подій (вимагає точності позначення дат, тому для давньої історії обрані умовно-наближені)

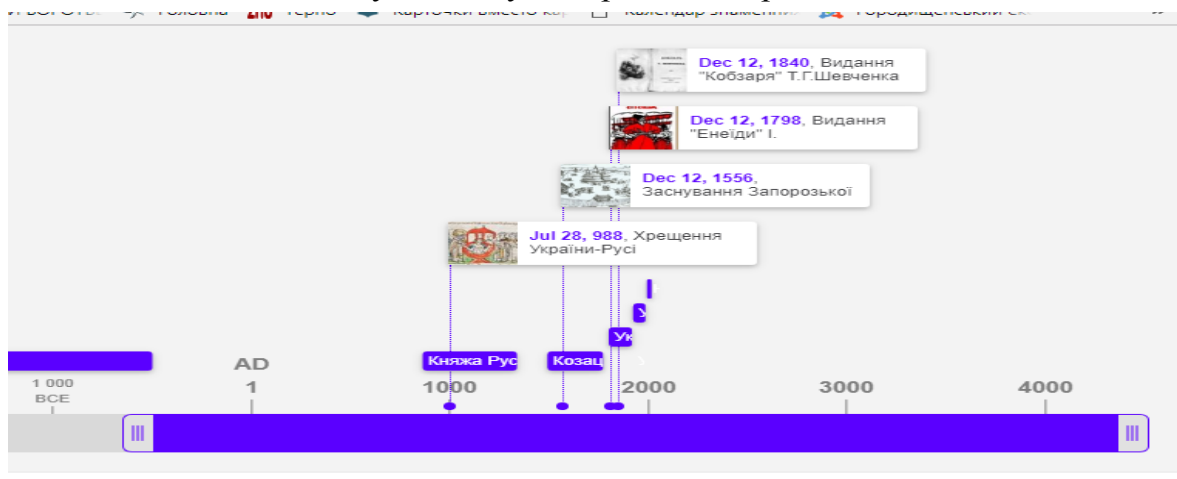
6. Опції кнопки «More (більше)». Ці опції дають змогу переглянути шкалу, роздрукувати, змінити налаштування публічності.

7. Загальний вигляд заповненої основи проекту

8. Загальний вигляд шкали часу та опису конкретної історичної події на ній

III. Практичні роботи. Задачі

Практична робота 1

Історія народів Європи на шкалі часу

Завдання практичної роботи	Тексти-додатки до завдань практичної роботи
<ol style="list-style-type: none"> 1. Щоб збудувати шкалу часу на зразок показаної на малюнку (рис. 6), нарисуйте лінію-вектор. 2. Розбийте нарисовану лінію на відрізки, які відповідають століттям і тисячоліттям, встановивши попередню точку відліку. Подбайте, щоб точка відліку не була першою поділкою шкали. 3. Підписати нанесені риси-поділки треба римськими цифрами. Як пишуться римські цифри показано у таблиці (табл. 1). 4. Прочитайте додаток А та позначте на шкалі перший рік нашої ери, тоді I ст., далі II ... XXI. Перше і друге тисячоліття виділіть кольоровими або високими рисками-поділками, над якими надпишіть відповідні римські цифри. 5. Підпишіть риси-поділки, що передують першому рокові нашої ери, у зворотному порядку: I ст. до н.е., II ст. до н.е. і т. д. 	<p>Текст А. Традиційно вважається, що для Європи, у тому числі для населення України, з приходом у світ Христа та поширенням християнства почалася нова ера – наша ера. У межах цієї ери виділяють дві культурні епохи – Середні віки та Новий час. Ми всі живемо в Новому часі, що почався, умовно, з XVI ст. Час з VI по XV ст. названо Середніми віками.</p> <p>Середньовіччю передувала історія стародавнього світу, зокрема епоха Античності. В останні століття цієї епохи народився і проповідував Ісус Христос. Але найбільш тривалим періодом (часом) історії, початок якому поклала поява на Землі людини, була епоха первісних людських спільнот. Усі людські діяння, що відбувалися від з'яви Людини до часів Христа, тобто до першого року, це події, які трапилися до нашої ери. З</p>

<p>6. Назвіть і позначте дужкою на шкалі часу Середні віки та Новий час? Подбайте, щоб дужка єднала дати початку і завершення кожної з цих культурно-історичних епох. Пам’ятайте, що Новий час ще триває.</p> <p>7. Прочитайте текст Б і позначте на шкалі часу названі в ньому періоди історії України.</p> <p>8. Які події, що відбувалися в межах цих епох, вам відомі? Назвіть декілька.</p> <p>Домашнє завдання:</p> <p>1. На цупкому папері метрової довжини нарисуйте шкалу часу на зразок тієї, яку створили в класі. При потребі попросіть допомоги батьків.</p> <p>2. Акуратно різними кольорами позначте на шкалі відомі вам (названі у текстах-додатках А і Б) історичні епохи. Подбайте, щоб залишалось достатньо місця для позначення на шкалі інших дат.</p>	<p>часів Різдва Христового до сьогодні минуло уже два тисячоліття або двадцять століть. Нині – третє тисячоліття, двадцять перше століття, 2017 рік. Відлік років до Різдва Христового відбувається у зворотному напрямку: від сотого до першого; від двохсотого до сто першого і т.д.</p> <p>Текст Б. Для нас, українців, дуже важливими є такі довготривалі періоди нашої історії: епоха Київської держави (князя Русь-Україна. IX–XIII ст.); епоха Королівства Руського (Галицько-Волинська держава. XIII – середина XIV ст.); епоха Козацької республіки (Військо Запорозьке / Гетьманщина. Середина XVI – XVIII ст.) та епоха творення нової України (XIX–XX ст.). Найважливішою подією цієї, останньої епохи стало проголошення незалежної держави Україна, громадянами якої ми є.</p>
--	---

Практична робота 2

Співвідношення між одиницями часу

Таблиця 1

Рік – століття – тисячоліття

Роки	Століття арабськими цифрами	Століття римськими цифрами	Тисячоліття
1–100	1	I	I
101–200	2	II	I
201–300	3	III	I
301–400	4	IV	I
401–500	5	V	I
501–600	6	VI	I
601–700	7	VII	I
701–800	8	VIII	I
801–900	9	IX	I
901–1000	10	X	I
1001–1100	11	XI	II
1101–1200	12	XII	II
1201–1300	13	XIII	II

1301–1400	14	XIV	II
1401–1500	15	XV	II
1501–1600	16	XVI	II
1601–1700	17	XVII	II
1701–1800	18	XVIII	II
1801–1900	19	XIX	II
1901–2000	20	XX	II
2001–2100	21	XXI	III

Зразки задач:

1) *Оберіть дати, що належать до одного століття:*

1245 р., 1356 р., 1223 р., 1569 р., 1238 р., 1648 р., 1253 р.

2) *Визначте, яке це століття:*

882 р., 1068 р., 1410 р., 1569 р., 1037 р., 1991 р., 2014р., 998 р.

3) *Розташуйте роки в порядку зростання:*

1868 р., 1256 р., 1466 р., 1781 р., 1588 р., 1113 р., 1996 р., 862 р.

4) *Розташуйте одиниці вимірювання часу від меншої до більшої:*

Рік, секунда, ера, століття, доба, тисячоліття, година, місяць.

5) *Із запропонованого переліку виберіть дати подій, що відбулися в I тисячолітті:*

1054 р., 988 р., 1941 р., 945 р., 1125 р., 482 р., 1000 р., 1569 р., 862 р.

6) *Із запропонованого переліку виберіть дати подій, що відбулися в II тисячолітті:*

1111 р., 957 р., 1068 р., 1489 р., 1861 р., 945 р., 1996 р., 1444 р.

7) *Назвіть дати подій, що відбулися:*

а) у першій половині століття – 1385 р., 1019 р., 1362 р., 1834 р., 1945 р., 1966 р.

б) у другій половині століття – 1588 р., 1113 р., 1996 р., 988 р., 1993 р., 1969 р.

Рекомендації для вчителя

Запропонована вище таблиця (табл. 1) використовується для пояснення, як співвіднести рік – століття – тисячоліття. Закріпити розуміння учнями співвідношення між цими одиницями часу (лише в межах нашої ери) можна, розв'язавши з дітьми відповідні задачі (для прикладу наведено зразки задач). Для п'ятикласників найкраще укладати такі задачі, не використовуючи дат до нашої ери. Доцільно, щоби при вивченні цієї теми діти виконували такі задачі, користуючись таблицею «Рік – століття – тисячоліття» (табл. 1), а в подальшому – без неї.

Співвіднесення подій

Завдання для учнів:

1. Назвіть відому вам подію з історії України (рідного краю). Спробуйте пригадати, якого року вона відбулася, і запишіть цю дату.

Приклад: *Революція гідності: 2013–2014 роки*

При потребі, уточніть дату разом з учителем.

2. Віднесіть записану вами подію до відповідного а) десятиліття, б) століття, в) тисячоліття. Запишіть виконану вами роботу, орієнтуючись на цей зразок:

Революція гідності: 2013–2014 роки – друге десятиліття XXI ст. – III тисячоліття.

3. Пригадайте і запишіть в хронологічній послідовності ще десять відомих вам подій історії України (рідного краю). Бажано, щоб серед цих подій були й дуже давні, відносно недавні та порівняно близькі до сьогодення. Якщо не можете пригадати стільки подій чи датувати пригадані, доповніть свій список, скориставшись підручником або іншими джерелами інформації.

4. Віднесіть записані вами події до відповідних а) десятиліть; б) століть; в) тисячоліть. Запишіть виконану вами роботу так, як показано у завданні 2.

5. Позначте (*рисочкою-штрихом чи крапочною*) записані вами події на своїй шкалі часу. Надпишіть над позначками дати цих подій.

6. Встановіть з допомогою шкали часу, до якої історичної епохи європейської та української історії належить кожна з позначених вами подій. Запишіть встановлене вами так, як показано на цьому прикладі:

Революція гідності: 2013–2014 роки – друге десятиліття XXI ст. – III тисячоліття – Новий час – Творення нової України.

Історичні (культурно-історичні) епохи

Інструкція для учнів

1. Виберіть з-поміж карток з датами, які прикріплені на дошці, одну, на якій позначено дату добре відомої вам події історії України (наприклад, події з складеного під час практичної роботи переліку з десяти подій). Якщо ви не знайшли картки із знайомою датою, візьміть будь-яку і спробуйте встановити, яка подія відбулася вказаного на ній року. Скористайся для цього всіма доступними джерелами інформації.
2. Пригадайте визначення терміну «історична епоха». При потребі скористайтеся своїм словничком. Якщо дата на картці, яку ви обрали, не позначена на вашій шкалі часу, позначте цю подію і надпишіть дату.
3. Орієнтуючись на дату, записану на картці, та на її розміщення на шкалі часу, об'єднайтеся в групи дослідників:
  - Група А.* Дослідники первісних часів;
  - Група Б.* Дослідники Античності;
  - Група В.* Дослідники Середніх віків і часів Київської держави;
  - Група Г.* Дослідники Середніх віків і часів Королівства Руського;
  - Група Д.* Дослідники Нового часу і часів Козацької держави;
  - Група Е.* Дослідники Нового часу і періоду творення нової України.
4. Обміркуйте в групі, чому вчені-історики виділили відрізок часу, до якого належать датовані на ваших картках події, в окрему епоху: а) європейської історії; б) історії України. Скористайтеся для цього своїми знаннями про події, що відбулися в ці епохи, наданими вам текстами, іншими доступними джерелами інформації.
5. Оберіть з-поміж себе того, хто презентуватиме вироблене вами спільно пояснення своєрідності епохи/епох, про яку/які ви міркували. Обговоріть з обраним учнем його презентацію.

Роздатковий матеріал

Для групи А. Час первісних суспільств – період в історії людства, який тривав від появи найдавнішої людини та людського суспільства і до виникнення перших міських спільнот (близько 2 млн. років – III тис. до н.е.). У цей період з'явилася людина (70–40 тис. р. тому), сформувалась її мова, мислення. Люди розселилися по всіх континентах, створили перші знаряддя праці, які виготовляли з каменю, дерева, кістки. Від збирання і полювання люди перейшли до обробітку землі (землеробство) і приручили тварин (скотарство). З'явилися ремесла: люди виготовляли глиняний посуд, навчились прясти і ткати. Вони виплавляли мідь, бронзу, а згодом і залізо. У цей час виникає мистецтво, складаються первісні уявлення про богів і духів. Давні люди жили великими групами родичів, які об'єднувалися в племена. На території України перші люди з'явилися близько 1 млн. років тому. Найдавніше тимчасове місцеперебування людей в Україні виявлене біля села Королеве, у Закарпатті. Найрозвинутішою з усіх давніх спільнот були землеробські племена трипільців, які проживали на наших землях у 5–3 тис. до н.е.

Для групи Б. Античність – це період історії, коли були закладені підвалини європейського суспільства. «Античний» (від лат. *antios*) означає «давній». Історія античності охоплює час формування, розквіту і загибелі держав Середземномор'я – давньогрецьких, імперії Олександра Великого та Стародавнього Риму (III тис. до н.е. – середина V ст. н.е.). Центрами суспільного життя в античних державах були міста. Місто й навколишні землі, на яких жили селяни, утворювали державу. Найбільш розвинутими містами-державами Греції були Афіни та Спарта. У VII–VI ст. до н.е. стародавні греки заснували міста в Північному Причорномор'ї, на теренах сучасної України. У Криму найбільшими містами-державами були Херсонес та Пантікапей, у гирлі річки Південний Буг знаходилась Ольвія, а в гирлі Дністра – Тіра. Розквіт давньогрецьких держав припадає на V ст. до н.е. Тоді більшість із них були демократичними та охороняли права кожного громадянина.

Демократичною державою до I ст. до н.е. був також давній Рим. Завоювавши майже всю Західну Європу, римляни перетворили свою державу в імперію. До складу Римської імперії на сході Європи увійшов також Крим. Імперія припинила існування через напади східноєвропейських народів, серед яких були й слов'янські.

В античному світі процвітали освіта, наука, література, мистецтво. У центрі творів античних авторів і в науці, і в мистецтві була людина, її вчинки та духовне життя. Шедеври, створені античними письменниками, скульпторами і драматургами, стали в подальшому сприйматись як неперевершені й гідні наслідування зразки.

Для групи В. Середньовіччя – період європейської історії від V ст. (падіння Римської імперії) до епохи Великих географічних відкриттів (кінець XV ст.). Термін «середньовіччя» виник на схилку цих часів в Італії, у колі істориків і літераторів, які захоплювалися античною культурою й намагалися відродити її. «Середніми віками» вони назвали час між Античністю та епохою Відродження, яку вони започаткували. Завдяки їхнім працям у науці закріпився розподіл історії на стародавню, середньовічну і нову.

У Середні віки на руїнах Римської імперії утворилися нові держави – попередники більшості сучасних європейських держав. Саме в цей час в Європі зміцніла Церква, місіонери якої активно поширювали християнство. Їхніми стараннями і з волі князя київського Володимира Великого в 988 р. були охрещені його піддані – слов'яни-русини.

Володимир і його син Ярослав Мудрий були наймогутнішими правителями Київської держави. Княжа Русь-Україна існувала в IX–XIII ст. Столицею її було місто Київ. У Києві будуються церкви, відкриваються перші школи. За Ярослава Мудрого слава Руської держави розійшлася далеко за її кордони. Правителі європейських держав мали за честь поріднитися з родиною Ярослава Мудрого. Його донька, Анна Ярославівна стала дружиною французького короля Генріха I та матір'ю спадкоємця – Франциска I. Французи шанують пам'ять королеви Анни Київської як родоначальниці королівських династій Валуа та Бурбонів.

За наступників Ярослава в межах Київської держави утворилися ряд самостійних князівств. Вона припинила існування під ударами кочових орд монгольського хана Батия.

Для групи Г. Поняття «Середньовіччя» використовують, коли йдеться про події європейської історії, що сталися між 476 і 1492 роками. На теренах сучасної України тоді існувала Русь – могутня східноєвропейська імперія з центром у місті Києві.

Із занепадом Київської держави її спадкоємцем стало Королівство Руське (XIII – середина XIV ст.). Утворилася ця держава внаслідок об'єднання князем Романом Мстиславовичем у 1199 р. Волинського і Галицького князівств, що існували на західноукраїнських землях.

Найвизначнішим правителем Галицько-Волинської держави вважають короля Данила. Данило Романович Галицький (1238–1264 рр.) зумів уберегти державу від зазіхань сусідів, намагався стримати навалу монголів. З цією метою він у 1253 р. погодився прийняти благословення Папи Римського та королівську корону.

Данило Галицький – засновник Львова та ряду інших міст. Його сини та внуки володарювали в Руському королівстві ще майже століття. Проте, коли династія Романовичів вигасла, територію цієї держави поступово перебрав під своє володіння правителі Литви, Польщі й Угорщини.

Для групи Д. Новий час – період європейської історії, який розпочався наприкінці XV ст. і триває до нашого часу. Це час становлення сучасних суспільств, таких, що швидко розвиваються, змінюються, відкритих впливам чужих для себе культур. Для українського народу – це час козацтва та його боротьби за відновлення державності. Українське лицарство гуртувалося на Запорозькій Січі. Богдан Хмельницький на чолі козацького війська та в союзі з Кримським ханством, яке заснували потомки монголів у XV ст., розпочав Національно-визвольну війну. Козаки боролися за звільнення українських земель з-під влади польської шляхти. Головним результатом цієї війни стало утворення нової європейської держави – Війська Запорозького (з 1649 р).

Під час війни Б. Хмельницький уклав союзний договір з Московським царством. Москва ж, порушивши свої зобов'язання, спільно з Варшавою поділила Гетьманщину. Козацькі гетьмани, присягаючи на вірність царям, ще півстоліття зберігали свою владу на Лівобережжі. Після невдалої спроби гетьмана Івана Мазепи відновити незалежність Козацької республіки (1709 р.), російські імператори цілком узалежнили від своєї волі Військо Запорозьке. Козацька держава на українських землях Подніпров'я проіснувала з середини XVII до останньої третини XVIII ст. і була остаточно ліквідована Катериною II.

Для групи Е. Модерна епоха – це період формування сучасних суспільств, час революцій і визвольної боротьби, визнання та захисту прав і свобод людини, розвитку демократії. Для українського народу – це епоха творення нової України (XIX–XX ст.), коли з'явилися професійна література, театр, кіно, наука. У цей час розгортається боротьба за відновлення української державності.

Протягом XIX ст. українські землі перебували у складі Російської й Австрійської імперій. Лише під час Української революції вдалося проголосити автономію України, а 9 січня 1918 р. – її незалежність. Через рік після того, як у Києві виникла Українська Народна Республіка (УНР), у Львові утворилася Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). 22 січня 1919 р. у Києві на Софіївському майдані урочисто проголосили об'єднання УНР і ЗУНР в єдину українську державу. Тому щороку 22 січня ми святкуємо День Соборності України. Проте захистити нашу державу в той час забракло сил. Українські землі опинились у складі СРСР, Польщі, Румунії і Чехословаччини. 15 березня 1939 р. на Закарпатті постала держава Карпатська Україна, але і її зберегти не вдалося. У 40–50-х роках XX ст. за відновлення української державності на заході України боролася Українська повстанська армія (УПА). Тривалий шлях до власної державності завершився 24 серпня 1991 р., коли було проголошено незалежність України.

Рекомендації для вчителя

На шкалах часу, які є в учнів і в класі, вже позначені хронологічні межі культурних епох європейської та політичних періодів української історії. Перед тим, як оголосити учням, як вони працюватимуть (див. інструкцію), актуалізуйте ключові поняття цієї підтеми та поясніть важливість її вивчення:

Періодизація – виділення в історичному процесі відносно цілісних і завершених етапів (періодів).

Культурна епоха – сукупність визначальних культурних досягнень певного суспільства в певних просторових і часових межах. Основу культурної епохи становлять цінності.

Практична робота 5

Хронологія подій

Завдання для груп

Групі 1. Упорядкуйте хронологічну таблицю «Найважливіші події історії України» (за зразком таблиці 2).

Щоб виконати це завдання, працюйте в такій послідовності:

1. Назвіть і запишіть відомі вам події історії України.
2. Спільно поміркуйте, які з названих вами подій особливо важливі. Запишіть, чим важлива кожна з вибраних вами подій.
3. Впишіть вибрані вами важливі події в табличку, зроблену на зразок таблиці 2, розмістивши їх у хронологічній послідовності та зазначивши дати (рік, століття). Після запису про зміст події напишіть про її важливість (історичне значення).

Групі 2. Упорядкуйте хронологічну таблицю: «Українська державність» (за зразком таблиці 3)

Щоб виконати це завдання, працюйте у такій послідовності:

1. Назвіть і запишіть відомі вам українські держави, інші події історії України, безпосередньо пов'язані з їх існуванням.
2. Спільно поміркуйте, як названі вами події пов'язані з державами, які ви назвали. Відберіть ті події, безпосередній вплив яких на стан і розвиток названих держав вам зрозумілий. Запишіть якомога стисліше, у чому виявляється цей зв'язок (вплив).
3. Впишіть вибрані вами важливі події в табличку, зроблену на зразок таблиці 3, розмістивши їх у хронологічній послідовності та зазначивши дати (рік, століття). Після запису про зміст події напишіть про її важливість (історичне значення).

Група 3. Упорядкуйте хронологічну таблицю «Україна у Новий час» (за зразком схеми 1).

Щоб виконати це завдання, працюйте в такій послідовності:

1. Назвіть і запишіть відомі вам події історії України, які відбулися в Новий час.
2. Спільно поміркуйте, як названі вами події пов'язані з характерними для епохи Нового часу рисами. Відберіть ті події, які, на вашу думку, безпосередньо відображають риси Нового часу. Запишіть якомога стисліше, яку рису Нового часу відображає кожна з відібраних вами подій.
3. Для вибраних вами подій історії України в Нові часи збудуйте схему на зразок схеми 1. Події на схемі мають розміщуватися в хронологічній послідовності та з зазначенням дати (рік, століття). Будьте готові під час презентації пояснити, яку рису цієї епохи відображає кожна з позначених вами на схемі подій.

Група 4. Упорядкуйте хронологічну таблицю «Україна у Середні віки» (за зразком схеми 1).

Щоб виконати це завдання, працюйте в такій послідовності:

1. Назвіть і запишіть відомі вам події історії України, які відбулися в Середні віки.
2. Спільно поміркуйте, як названі вами події пов'язані з характерними для епохи Середньовіччя рисами. Відберіть ті події, які, на вашу думку, безпосередньо відображають риси Середніх віків. Запишіть якомога стисліше, яку рису Середньовіччя відображає кожна з відібраних вами подій.
3. Для вибраних вами подій українського Середньовіччя збудуйте схему на зразок схеми 1. Події на схемі мають розміщуватися в хронологічній послідовності та з зазначенням дати (рік, століття). Будьте готові під час презентації пояснити, яку рису цієї епохи відображає кожна з позначених вами на схемі подій.

Група 5. Упорядкуйте хронологічну таблицю «Найважливіші події історії рідного краю» (за зразком таблиці 2).

Щоб виконати це завдання, працюйте в такій послідовності:

1. Назвіть і запишіть відомі вам події історії рідного краю.
2. Спільно поміркуйте, які з названих вами подій особливо важливі. Запишіть, чим важлива кожна з вибраних вами подій.
3. Впишіть вибрані вами важливі події в таблицьку, зроблену на зразок таблиці 2, розмістивши їх у хронологічній послідовності й зазначивши дати (рік, століття). Після запису про зміст події напишіть про її важливість (історичне значення).

Зразки хронологічних таблиць та схем

Таблиця 2

Важливі події історії України

Дата	Подія та її значення
XI–XIII ст.	Існування Київської держави. Княжа Русь-Україна започаткувала українську державність, сприяла утворенню з українців окремого народу.

Таблиця 3

Українська державність

Дата	Подія та її значення
XI–XIII ст.	Київська держава. Княжа Русь-Україна – одна з найбільших європейських держав Середньовіччя. Її існування сприяло визнанню українцями Києва столицею держави, а тризуба – її гербом.

Схема 1

Рекомендації для вчителя

Учнів необхідно мотивувати до укладання хронологічних таблиць. З цією метою доцільно організувати обмін думками (роботу в гурті) з метою встановити, яке значення має знання хронологічної послідовності історичних фактів. Підсумовуючи обмін думками, учитель має наголосити, що відновлення хронологічної послідовності – першорядне завдання для всіх, хто цікавиться історією, пояснити призначення хронологічних таблиць як інструментів упорядкування історичного часу.

Стислий виклад пояснення учителя:

«Історичний час не схожий на час природних об'єктів і, звичайно ж, на час, що його показує годинник. Хоча історія теж розгортається лінійно і протікає в чітко визначені періоди: роками, століттями, тисячоліттями, вона – упорядкована та має початок і напрямок. Тому першим кроком того, хто хоче пізнати історію, є відновлення хронологічної послідовності важливих на його думку подій. Одним з інструментів упорядкування історичного часу є хронологічні таблиці та схеми. Мета створення хронологічної таблиці або схеми в тому, щоб відобразити тривалість, послідовність і пов'язаність подій. Укладають хронологічну таблицю або схему, якщо хочуть розв'язати ту чи іншу історичну проблему, охарактеризувати історичне явище або епоху, запам'ятати важливі події та їх дати».

Практична робота 6

Розв'язування хронологічних задач

Зразки задач

1. Задачі на встановлення віддаленості події від сьогодення

- 1) Скільки років минуло від повстання племені древлян проти київського князя Ігоря, яке відбулося в 945 році?
- 2) Скільки років минуло від Любецького з'їзду князів, що відбувся в 1097 році?
- 3) Скільки років княжив Ярослав Мудрий, якщо перший рік його князювання припадає на 1019 рік, а останній на 1054 рік?

2. Задачі на встановлення віддаленості однієї події від іншої

- 1) Обчисліть скільки років минуло від початку князювання Володимира Великого (980 р.) до запровадження ним християнства як державної релігії (988 р.)?
- 2) Обчисліть скільки років минуло від початку княжіння Володимира Мономаха у Києві (1113 р.) до початку княжіння його сина Мстислава Великого у Києві (1125 р.)?
- 3) Обчисліть, скільки років минуло від початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що почалася в 1648 р., до битви під Батогом, яка відбулася чотири роки по тому?
- 4) У 1253 р. князь Галицько-Волинської держави Данило Романович дістав королівську корону. Обчисліть, на який рік його князювання припадає ця подія, якщо він почав правити в державі у 1238 р.?

3. Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від сьогодення

- 1) У 2015 р. Києво-Могилянській колегії виповнилося 400 років від часу заснування? В якому році було засновано цей навчальний заклад?
- 2) У 2011 р. відзначили 1000 років з часу закладення Софіївського собору в Києві. Яким роком датують початок закладення Софіївського собору?
- 3) У 2017 р. житомиряни відзначили 1133 річницю від заснування міста Житомира. В якому році засновано місто Житомир?

4. Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від іншої події

- 1) У 1556 р. козаки на чолі з Д. Вишневецьким збудували першу Запорозьку Січ. Через 92 роки Б. Хмельницький з козаками розпочав Національно-визвольну війну проти Польщі. Обчисліть, в якому році розпочалася війна?
- 2) У 1991 р. Верховна Рада України проголосила незалежність України. Це відбулося через 73 роки після проголошення Української Народної Республіки (УНР). В якому році Центральна Рада проголосила УНР?

5. Задачі на встановлення тривалості історичної події

- 1) Скільки років тривала Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, якщо відомо, розпочалась вона в 1648 році, а закінчилась в 1657 році.
- 2) Скільки років тривала Українська революція, якщо історики датують її початок 1917 роком, а завершення 1921 роком.

6. Задачі на порівняння тривалості подій

- 1) Чиє правління тривало довше, Володимира Великого (980–1015 рр.) чи Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.); короля Данила Галицького (1238–1264 рр.) чи його сина Лева Даниловича (1264–1301 рр.)?
- 2) Яка з подій менш тривала: походи князя Святослава на Болгарію (968–971 рр.) чи на Поволжя (964–965 рр.); Перша світова війна (1914–1918 рр.) чи Друга світова війна (1939–1945 рр.).

Рекомендації для вчителя

Насамперед потрібно підготувати учнів до розв'язування хронологічних задач. Найкраще попередньо розробити пам'ятку «Як розв'язувати хронологічні задачі» та роздати її учням. Подібна пам'ятка, зразки задач, їх вирішення за допомогою шкали (лінії) часу поміщені в підручнику: Власов В. С. Історія України (Вступ до Історії). К.: Генеза, 2013. С. 20–21. Організовуючи роботу учнів з хронологічними задачами, треба врахувати таке:

- 1) Складені власноруч або відібрані з різних джерел хронологічні задачі необхідно критично проаналізувати і згрупувати як задачі на встановлення:
  - а) віддаленості події від сьогодення;
  - б) віддаленості однієї події від іншої;
  - в) дати події за її віддаленістю від сьогодення;
  - г) дати події за її віддаленістю від іншої події;
  - д) тривалості подій;
  - е) різниці в тривалості подій.
- 2) Однотипні задачі мають бути розміщені на окремих картках.
- 3) Учні отримуватимуть ці картки послідовно, щоб навчитися розв'язувати однотипні задачі.

- 4) Одну-дві задачі з кожної картки слід розв'язати спільно з учнями, роблячи відповідні записи на дошці. Решту задач учні розв'язують самостійно в зошитах.
- 5) Самостійно розв'язані задачі слід оцінити. Оцінювати якість виконання може не тільки вчитель, а й учні (наприклад, працюючи в парах).
- 6) Практична робота завершується рефлексією. Учні мають поміркувати над тим, чи вдалося їм виконати завдання, з якими труднощами вони зіткнулися і як зуміли їх подолати, чого навчилися.

IV. Робота із словником

Словничок

Година – одиниця виміру часу, що дорівнює 1/24 доби, або 60 хвилинам.

Дата – календарний час якої-небудь події.

Доба – одиниця виміру часу, що дорівнює періоду, протягом якого Земля робить один оберт навколо своєї осі; день і ніч разом.

Ера – одиниця літочислення, період історії від певної події, взятої за початок відліку.

Етап – окремий період, стадія у розвитку якихось подій, в якій-небудь діяльності.

Зміна – перехід, перетворення чого-небудь (стану, руху, ознаки, властивості й т.ін.) у щось інше.

Історична епоха – це період історії, що вирізняється своєрідністю; час, багатий на події, що змінили життя окремого народу, іншої великої групи людей, людства.

Історичний час – це час існування людства, народів та інших сталих груп людей, окремих осіб, хронологія людської діяльності. Історичний час – незворотний та односпрямований, його три стани – минуле, сьогодення і майбутнє.

Історична хронологія – наука про вимірювання часу, способи визначення, уточнення, перевірки дат історичних подій і матеріалів, у яких вони зафіксовані, про історію складання і розвитку різних систем виміру часу. Свою назву ця наука отримала від давньогрецьких слів: хронос (час) і логос (вчення).

Календар – спеціальний засіб обрахунку часу, список днів усього року з поділом на тижні та місяці й позначенням свят, історичних подій тощо. В основі календаря – циклічний (по колу) відлік днів і довших відрізків часу, в основі якого два природні явища: зміна пір року у зв'язку з обертанням Землі навколо Сонця та зміна фаз Місяця (повний Місяць – Молодик).

Літочислення – відлік історичного часу, що починається з обраної важливої події.

Наступність – перехід події, дії в пов'язану з нею нову, що розташовується або з'являється безпосередньо за нею в часі.

Період – час, коли існує якась риса, відбувається яка-небудь подія, розгортається чиясь діяльність.

Періодизація – виділення в історії людини, народу чи іншої групи людей, людства загалом відносно цілісних і завершених етапів (періодів).

Рік – одиниця виміру часу, що дорівнює періоду обертання Землі навколо Сонця, та складає, умовно, 365 діб.

Тисячоліття – одиниця літочислення, що включає 1000 років або десять століть.

Тривалість – час, протягом якого хтось діє, щось відбувається, існує.

Століття (вік) – одиниця літочислення, що включає 100 років, від першого до сотого.

Хронологічна послідовність – черговість подій, явищ, етапів роботи в часі, порядок їх розташування за часом.

Хронологічна таблиця – це спосіб упорядкування подій за часом; конкретний перелік історичних подій, розташованих у хронологічній (календарній) послідовності.

Час – один з вимірів світу, тривалість усього, що в ньому існує і відбувається.

Шкала історичного часу (лінія, стрічка) – це графічне зображення руху часу з минулого в майбутнє через сучасність; пряма лінія, що має напрямок (від минулого до майбутнього), початок відліку, поділена на проміжки в одиницях літочислення (рік, століття, тисячоліття, ера).

V. Вправи для учнів на аналіз, узагальнення та оцінювання

Вправа 5

Вправа «Обміркуймо вислови»

1. Історія – наука про людей у часі (*Марк Блок*).
2. Час – ось головна дійова особа історії (*Антуан Про*).
3. Дати – це ще не вся історія, і не найцікавіше в історії, та в усякому разі вони – те, без чого сама історія зникла б... (*Клод Леві-Строс*).
4. Час не дається історику як якийсь проміжок, що десь собі існує ще до початку його дослідження. Він вибудовується істориком спеціально, бо це – частина його ремесла (*Антуан Про*).

Запитання та завдання:

1. Спробуйте обґрунтувати або спростувати наведені вислови.
2. Обміркуйте вислів французького вченого К. Леві-Строса. Що, на вашу думку, найцікавіше в історії?
3. Поясніть думку сучасного французького історика А. Про, використовуючи терміни «період» і «періодизація».

Вправа «Подумаймо над вивченим»

Запитання:

1. Чому кожному з нас так важливо уміти встановлювати хронологічну послідовність і наступність подій?
2. У чому різниця між календарним та історичним часом?
3. Навіщо потрібна історична хронологія?
4. Як пояснити, що одні історичні події відбувалися в нашу еру, а інші – до нашої ери?
5. Як би ви розмістили одиниці виміру історичного часу за величиною, від найбільшої до найменшої? Розміщення обґрунтуйте.
6. Яка користь від розміщення подій на шкалі часу? Доведіть свою думку на прикладі.
7. Яка користь від внесення відомостей про події в хронологічну таблицю? Укладіть хронологію свого життя, щоб довести свою думку.

Зразки завдань для самостійної роботи

1. Утворіть логічні пари, поєднавши запропоновані поняття:

1) Наука про вимірювання часу; 2) Ера; 3) Рік; 4) Тисячоліття; 5) Історія; 6) Період історії стародавньої Греції і Риму; 7) 24 серпня 1991 року; 8) Руська держава; 9) 24 години; 10) Пристрій для вимірювання часу; 11) 2001–2100 рр.; 12) Друга половина X ст.

«Ключі»:

А) Годинник; Б) наука про людей у часі; В) 365 діб; Г) дата; Д) ХХІ століття; Е) хронологія; Є) початок відліку часу; Ж) 988 рік; З) Античність; И) «10 століть»; І) ІХ-ХІІІ століття; Ї) доба.

2. Розташуйте в хронологічній послідовності культурні епохи європейської історії:

- А Новий час
- Б Первісне суспільство
- В Античність
- Г Середні віки

3. Встановіть відповідність між подіями історії України та періодами європейської історії.

А Первісне суспільство	1 Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького.
Б Античність	2 Проголошення незалежності України.
В Середні віки	3 Заснування грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї.
Г Новий час	4 Існування племен трипільської культури на території України.

4. Здійснить уявну подорож в минуле на «машині часу». Напишіть, в який період європейської історії ви хотіли б потрапити? Вкажіть, які важливі події в цей час відбулися на території України. Про що з минулого ви хотіли б дізнатися більше на уроках історії?

V. Довідкові матеріали для вчителя

Інтерактивна вправа

Німецький педагог К. Лінденберг радить: «Якщо весь клас встане в ряд і кожен учень представить одне покоління, то 33 учні дадуть нам змогу зробити подорож назад якраз на тисячоліття. Тоді ми дійдемо до часів, коли Німеччина була майже повністю вкрита лісами, коли ще зовсім не було міст, і лише подекуди з'являлися дороги, коли лише зрідка зустрічалися кам'яні церкви. Так виникає уявлення про часову і духовну відстань»

Пропонуємо провести подібну вправу. Це сприятиме розширенню часового кругозору учнів, адже неповторність, особливість нашої епохи вимальовується лише на фоні історії.

Для організації роботи з класом слід підготувати відповідну кількість карток з позначенням років важливих подій вітчизняної історії (по три на століття). Кожен учень обирає картку. Завдання для дітей: поспілкувавшись між собою, знайти дати свого століття і в хронологічній послідовності розташуватися в ряд, утворивши таким чином «живу» шкалу часу.

Учитель може запропонувати учням визначити століття за роком, до якого періоду століття належить дата (перша, друга половина, середина століття). Учні пояснюють, чому вони розташувалися саме в такій послідовності. Учні можуть встановити, до якого періоду (епохи) історії України належать обрані ними події. За допомогою вчителя або підготовленої вчителем хронологічної таблиці діти дізнаються, які події відбулися в тому чи іншому році.

Допоміжний текст

Все життя людського суспільства пов'язане з часом. Потреба в лічбі часу виникла в глибоку давнину. Життя людини тісно пов'язане з природою, а природі притаманна сезонність.

Для вимірювання часу люди використовували такі явища в природі, що регулярно повторюються: періодична зміна дня та ночі, зміна місячних фаз і зміна пір року, які виникають внаслідок добового обертання земної кулі, руху Місяця навколо Землі, а також Землі навколо Сонця. Ці явища дають *основні одиниці виміру часу* — *добу, місяць і рік*. Вони складають основу різних календарних систем і мають умовний характер. Доба – час, за який Земля обертається навколо своєї осі, рік – це період часу, за який Земля робить один оберт навколо Сонця. У році – 12 місяців (по 28, 29, 30, 31 днів), відповідно – 365 (366 – у високосному) днів.

Календар – система обрахунку часу, заснована на періодичності явищ природи: зміні пори року, дня і ночі, вигляду (фаз) місяця. Історикам відомо про календарі різних

народів. В Україні з 31 січня 1918 р. діє григоріанський календар, який було створено в 1582 р. з ініціативи Папи Римського Григорія XIII. Він був точнішим ніж попередній - юліанський.

Хронологія — наука про вимірювання часу. Свою назву вона отримала від давньогрецьких слів: — хронос (час) і — логос (вчення). Історична хронологія вивчає системи лічби часу і календарі різних народів. Вона дозволяє встановлювати дати історичних подій (рік, місяць, число), визначати, яка подія відбулася раніше, яка пізніше, або події, що відбулися одночасно. Історія неможлива поза часом: лише встановивши час подій та їх послідовність, історики здатні не тільки з'ясувати зв'язок з попередніми та наступними подіями, визначити причини й наслідки, виявити закономірності, а й відтворити істинний перебіг подій, реконструювати минуле, тобто визначити історичний час події. «Час — ось головна дійова особа історії» (А. Про).

Літочислення – відлік історичного часу. Будь-яке літочислення ведеться від точки відліку – ери, що означає в перекладі з латини — вихідне число. У різних народів у різні часи існували власні системи обрахунку часу. За початок відліку часу люди обирали якусь важливу подію: явище природи, дату створення світу, римляни рахували час від заснування свого міста, греки – від перших олімпійських ігор тощо. Такі ери могли тривати від декількох до тисячі років.

Ера – система літочислення, котра ведеться від певної події, взятої за початок відліку. Ера — найбільша одиниця виміру часу в історії Землі, пов'язана з якоюсь легендарною або історичною подією. Більшість народів сучасного світу веде літочислення від народження Ісуса Христа. Вважається, що це сталося понад дві тисячі років тому. Історичний час після народження Ісуса Христа отримав назву «наша ера» (н.е.) або після Різдва Христового (Р. Х.), а події, що відбулися до цієї умовної дати – час «до нашої ери» (до н.е.) або до Різдва Христового (до Р. Х.). Відлік років до нашої ери ведеться у зворотному напрямі. Нульового року в цій системі літочислення не існує.

Рік — одиниця виміру часу, що дорівнює періоду обертання Землі навколо Сонця. Століття або вік — проміжок часу, що включає 100 років. Умовно історична тривалість цього періоду відповідає трьом поколінням. Згідно з сучасним літочисленням (від Різдва Христового), століття починається «першим» роком, а закінчується кратним сотні. Наприклад, двадцяте століття почалося 1 січня 1901 року, а закінчилося 31 грудня 2000 року.

Якщо подія відбулась у проміжку часу від 1 до 50 року століття, вважають, що це сталось у першій половині століття, а якщо у 50–100 роках, то подія відбулась у другій половині століття. Наприклад, 1917 рік – перша половина XX ст., а 1991 рік – друга половина XX ст.

Якщо подія відбулась у проміжку часу від 40 до 60 року століття, вважають, що це сталось у середині століття.

На письмі століття зазвичай позначаються римськими цифрами, хоча можливе і позначення арабськими.

Тисячоліття – проміжок часу, що включає 1000 років або десять століть. Перше тисячоліття тривало від першого року до тисячного (1–1000 р. р). До першого тисячоліття належать 1–10 століття, до другого – 11–20 століття. Ми живемо в третьому тисячолітті, яке розпочалося в 2000 р.

Період – відносно цілісний завершений етап історичного процесу; проміжок часу для позначення подій, які пов'язані між собою.

Історію, як правило вимірюють часом. *Факт вважається історичним, якщо його можна визначити в часі.* Встановлення місця події в часі є неодмінною умовою відтворення і розуміння історії. Події минулого розподіляються в хронологічній послідовності і їх можна умовно розташувати на шкалі часу.

Хронологічна послідовність – послідовність подій за часом (раніше/пізніше).

Шкала історичного часу (лінія, стрічка) – це система вимірювання часу; графічне зображення руху часу із минулого у майбутнє через сучасність; пряма лінія, що має напрямок (від минулого до майбутнього), початок відліку, поділена на проміжки в одиницях виміру (рік, століття, тисячоліття, ери). Вона дає можливість уявити плин часу, формує уявлення про лінійність часу, одиниці вимірювання часу (століття, тисячоліття, еру).

Хронологічна таблиця – це спосіб упорядкування подій за часом; конкретний перелік історичних подій, розташованих у хронологічній (календарній) послідовності.

Матеріали до теми «ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ»

Завдання вчителя:

- сприяти усвідомленню того, що події відбуваються у просторі-часі;
- на прикладах продемонструвати важливість орієнтації в історичному просторі;
- ознайомити учнів зі способами позначення простору, видами карт, особливостями історичної карти;
- акцентувати увагу учнів на розташуванні державних утворень українців: Київської держави, Королівства Руського (Галицько-Волинської держави), Козацької республіки, Гетьманщини, сучасної держави Україна, а також на адміністративно-політичних змінах, що відбувалися на українських теренах впродовж історії;
- формувати вміння читати і використовувати історичну карту, заповнювати контурну карту.

Очікувані результати учіння:

Завершивши вивчення теми, учні розумітимуть:

- історія – наука про людину в часі і просторі;
- різницю між географічним та історичним простором, географічною та історичною картами;
- територію як місце, де відбувалися (розгорталися в часі) історичні події;
- як природні умови можуть впливати на життя людей (на прикладі окремих історико-географічних регіонів України);
- значення історичної карти як важливого джерела інформації, призначення контурної карти;

та вмітимуть:

- скласти розповідь за історичною картою;
- визначити географічне розташування й природні умови названих учителем історико-географічних регіонів;
- позначити і надписати на контурній карті названі вчителем історико-географічні регіони, територію рідного краю, рідне місто/селище/село;
- визначити територіальне розташування та історичне походження рідного міста/села.

Орієнтовне планування теми:

Навчальна ситуація	Очікувані результати учіння	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали
1	Обміркувати зміст понять «територія» і «простір». Встановити, чому орієнтація в просторі важлива для кожної людини.	Спілкування в гурті (обмін думками) / прийом «Мозковий штурм».	
2	Встановити, що таке історичний простір, його відмінності від простору географічного. Пояснити, чому історію можна назвати наукою про людину в часі і просторі.	Пояснення вчителя / Читання вголос. Виконання завдань і відповіді на запитання (під час читання).	Текст 1 «Історичний простір», <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.</i> , с. 19–20.
3	Пояснити поняття «карта» і призначення карт. Розпізнати географічну (фізичну),	Фронтальна бесіда (запитання: що таке карта? які карти вам	<i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.</i> , с. 21–22.

	політичну та історичну карти.	відомі? чи доводилося вам малювати карту? які знання необхідні, щоб створити карту?).	Настінні географічна (фізична), політична й історична карти.
4	Назвати основні властивості історичної карти, її умовні позначення та прийоми використання. Пояснити, як треба читати історичну карту. Показати на карті задані історично-географічні об'єкти. Переказати відомості про історично-географічні об'єкти, які містить історична карта.	Практична робота «Читаємо історичну карту» (у групах по 3–4 учні): а) ознайомлення з картами; б) досягнення згоди щодо того, як читати історичну карту; в) опрацювання «Порад для роботи з настінною картою»; г) презентація результатів.	<i>Власов В.</i> , с. 61–63; <i>Пометун О.</i> , <i>Костюк І.</i> , <i>Малієнко Ю.</i> , с. 23–24. Настінна історична карта, карти в підручнику, атласі. Пам'ятки I–III. Завдання (для груп) до практичної роботи 1.
5	Сформулювати (записати) визначення понять «історичний простір», «історична карта», «легенда карти».	Робота з історичним словником.	Словничок
6	Назвати причини територіальних змін, які відображені на історичних картах.	Робота з історичними картами. Перегляд відеоматеріалів. Евристична бесіда / Пояснення вчителя.	Віртуальні карти 1–3.
7	Встановити, у чому виявляється вміння орієнтуватися в історичному просторі. Показати територіальні межі (кордони) Київської держави, Королівства Руського (Галицько-Волинської держави), Козацької республіки / Гетьманщини. Визначити причини втрати українцями своїх державних утворень та передумови їх відновлення.	Читання вголос. Виконання завдань і відповіді на запитання (під час читання). Робота з історичною картою.	Текст 2 «Україна на мапах упродовж історії». Кarti 1–6.
8	Пояснити призначення контурних карт. Назвати правила роботи з контурною картою. Позначити на контурних картах територіальні межі (кордони) Київської держави, Королівства Руського (Галицько-Волинської держави), Козацької республіки (Війська Запорозького / Гетьманщини) і столиці цих державних утворень. Створити легенду карти.	Практична робота «Україна на мапах упродовж історії»: а) пояснення вчителя; б) ознайомлення з пам'яткою «Як працювати з контурною картою»; в) заповнення контурних карт (з допомогою карт, атласу).	<i>Власов В.</i> , с. 67–68. Атлас «Історія України (з контурною картою). 5 клас» / Контурні карти з історії України. 5 клас. Завдання до практичної роботи 2.
9	Пояснити, як історики визначають територіальні межі зниклих державних утворень українців.	Спілкування в гурті (обмін думками) / прийом «Мозковий штурм».	
10	Показати на карті територію держави Україна та кордони держав-сусідів.	Пояснення вчителя. Робота з політичною та історичними	Текст 3 «Історичні регіони України». Настінні політична

	Встановити, які історичні терени складають територію України.	картами / Читання вголос. Виконання завдань і відповіді на запитання (під час читання).	та історична карти. <i>Власов В.</i> , с. 64–65.
11	Сформулювати і записати значення понять «історико-географічний регіон», «державний кордон».	Робота з історичним словником.	Словничок
12	Визначити особливості історико-географічних регіонів України. Обґрунтувати (на прикладі окремих регіонів) залежність розвитку суспільства від природних умов.	Робота у групах.	Роздаткові матеріали, презентація.
13	Переказати алгоритм дослідження простору рідного краю.	Планування учнівського міні-проєкту «Мій край на мапах України».	Пам'ятка «План дослідження простору рідного краю».
14	Описати (з використанням фізичної карти) територіальне розташування і ландшафт рідного історико-географічного регіону. Встановити (з допомогою політичної карти) розташування і походження назви рідного міста/села. Визначити (з використанням карти та інших джерел) вплив природних умов на заняття й побут населення рідного краю.	Практична робота «Мій край на мапах України»: а) робота в групах за матеріалами і завданнями вчителя; б) презентація роботи груп.	Завдання до практичної роботи 3. Картки з текстовими і візуальними джерелами.
15	Позначити на контурній карті державний кордон України, надписати назви держав-сусідів. Позначити і надписати на контурній карті вказані учителем історико-географічні регіони, територію рідного краю, рідне місто/селище/село.	Робота з контурною картою.	Контурні карти з історії України. 5 клас.
16	Укласти повідомлення про рідний край, його географію, історію та народну культуру.	Презентація міні-проєкту «Мій край на мапах України». Рефлексія.	

Методичні рекомендації до теми:

Тема закладає основи для формування в учнів просторової компетентності, тобто уміння орієнтуватися в історичному просторі та знаходити взаємозалежності в розвитку суспільства, господарства, культури і природного довкілля.

Під час вивчення цієї теми і впродовж навчання в учнів мають бути сформовані такі складові просторової компетентності:

- вибирати карту за назвою;
- розрізняти оглядові й тематичні карти;
- користуватися легендою карти;

- локалізувати розташування об'єкта (відносно відомих географічних об'єктів із словесним описом або без нього; показ меж об'єктів; орієнтація за сторонами світу; знаходити один і той самий об'єкт на різномасштабних картах);
- знати правила показу об'єктів на карті;
- встановлювати за картою вплив природно-географічного чинника на наявність або відсутність певних історичних явищ (подій).

Значну увагу варто зосередити на формуванні в учнів уявлення про історичний простір і практику його позначення на історичній карті, усвідомлення школярами того, що карта є джерелом історичної інформації, тому її необхідно навчитися читати.

Для освоєння матеріалу теми важливо, щоб учні пригадали: як на фізичній карті відображені сторони світу, як позначають на ній географічні об'єкти та як їх правильно показати на карті. Формуванню умінь працювати з історичною картою сприятимуть вправи за алгоритмом на основі запропонованих або розроблених самим учителем пам'яток. Радимо також організувати роботу п'ятикласників з текстами для читання, ілюстраціями, виконання завдань на карті, співпрацю в парах і групах.

Протягом теми розвиваємо також уміння укладати історичний словник, розв'язувати хронологічні задачі, розміщати події на шкалі часу.

Для опрацювання цієї теми за новою програмою можна використати матеріал таких підручників:

1. *Власов В. С.* Історія України (Вступ до історії): підручник для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закладів. К.: Генеза, 2013. § 10. Чи можна побачити минуле, або історія на карті. С. 61–69.

2. *Пометун О. І., Костюк І. А., Малієнко Ю. Б.* Історія України (Вступ до історії): Підручник для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закладів. К.: Видавничий дім «Освіта», 2013. § 3. Як пов'язані історія і простір. С. 19–25.

3. *Мисан В. О.* Вступ до історії України: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2010. § 6. Історія на картах і в назвах.

4. Атлас. 5 клас. Історія України. К.: Інститут передових технологій, 2016.

5. Контурні карти з історії України. 5 клас. К.: ТОВ «Видавництво «Мапа»», 2014 (або інші).

Допоміжні навчальні матеріали

I. Тексти для опрацювання з учнями

Текст 1

Історичний простір

Текст для читання вголос

Події завжди відбуваються в конкретний час та в якійсь землі, державі, поселенні. Пізнаючи людей через їхні дії, історики мають дізнатися не тільки про час, а й про територію, на якій вони жили, щось планували, обмірковували і чинили заплановане. Територію як місце, де розташовані природні та створені людьми об'єкти, і в якому відбуваються (розгортаються в часі) події, називають простором.

У сучасному просторі природні об'єкти, наприклад, гори, ліси, річки, острови, а також об'єкти, створені людьми, зокрема міста, залізниці, підприємства, співіснують. Такі об'єкти через їх відносно стійке розташування прийнято називати географічними. Прагнучи добре орієнтуватися на місцевості, люди навчилися позначати для себе взаємне розташування географічних об'єктів у просторі. Це сталося, як вважають вчені, ще задовго до нашої ери, у первісні часи. Припускають, що перші умовні зображення місцевості, де були позначені місця полювання і тимчасового проживання людей, пагорби, річки та озера, що оточували цю територію, люди робили на корі дерева, на слонячому бивні та на вичинених шкурах.

Зменшене умовне зображення земної поверхні, її частини або окремих країн світу з позначеними об'єктами – це карта. Розрізняють карти географічні, політичні й історичні. Перші відображають географічний простір, тобто взаємне розташування і протяжність географічних об'єктів, що знаходяться на зображуваній території. На політичних картах позначають взаємне розміщення на поверхні Землі та протяжність (кордони) держав. Що ж зображено на історичних картах?

Історичні карти відображають географічний простір у часі. На таких картах позначені розташування і протяжність важливих для пояснення минулого географічних об'єктів, які існували в конкретний історичний період. Тому, наприклад, на картах України-Русі площа лісів буде значно більшою, ніж сьогодні. На

Запитання і завдання до тексту

Пригадайте, чому історикам важливо знати, коли саме відбулася подія.

Розгляньте географічні (*мапи 1 і 2*) та політичну (*мапа 3*) карти України. Спробуйте встановити, про що вони інформують?

Розгляньте історичні карти України (*мапи 4–10*). Поясніть, чим історичні карти відрізняються від: а) географічних;

Дніпрі позначають пороги, але не буде Канівського та інших водосховищ. На цій карті ви знайдете тільки ті міста, що були засновані київськими князями, фортеці, яких сьогодні вже немає (наприклад, Тустань), торговельні шляхи, що не співпадають із сучасними автобанами. Особливості історичних карт також у тому, що на них можуть позначати:

а) місця тимчасового поселення первісних людей – стоянки;

б) площу проживання окремих племен чи народів, територію державних утворень, яких сьогодні не існує;

в) територіальні зміни, що відбулися в межах історичного періоду, наприклад, включення частини території однієї держави до складу іншої;

г) місця важливих битв;

д) напрямки просування кочових народів або військ якихось правителів;

е) дати історичних подій та інше.

Висловлюючись стисло, **історична карта – це зменшене умовне зображення частини земної поверхні або окремої країни з позначеними на ньому географічними об'єктами та подіями, важливими для орієнтації в історичному просторі.** Історичний простір охоплює всі реальності минулого, що мають територіальну протяжність (розмір): ріки, рівнини, гори, поселення, шляхи, битви тощо. На відміну від простору географічного, історичний простір – уявний. Історичні об'єкти хоча й існували на якійсь території, але їхні розміри й розміщення, значимість у житті людей – це продукт досліджень істориків.

Чому важливо знати місце події серед інших подій минулого не тільки в часі, а й у просторі? На думки та дії людей значною мірою впливає спосіб життя, який вони ведуть, тобто їхні вірування, традиції, господарювання, побут (харчування, одяг, житло). Спосіб життя людей, у свою чергу, залежить від природних умов, у яких вони проживають. Зокрема, люди, які мешкали в степах і пустинях, – кочівники. Вони постійно пересувалися в пошуках води і корму для худоби. Натомість, на теренах України, багатих на чорнозем, люди вели осілий спосіб життя. Вони віддавали перевагу вирощуванню рослин, заняттям ремеслом і торгівлею.

Побут людей значною мірою визначається кліматичними умовами. Наприклад, мешканці Африки, на відміну від українців, ніколи не потребували мати в

б) політичних.

Які особливості історичного простору?

Чому історію іноді називають мандрівкою в часі та просторі? Наведіть приклади взаємозалежності способу життя людей і природних умов, у яких вони живуть.

помешканнях печі й одягатись у кожух чи шубу.

Доступність і обсяги природних багатств: землі, води, деревини, металевих руд та інших ресурсів й сьогодні суттєво впливають на господарство і добробут населення.

Отже, знати, як змінювалися рельєф, кліматичні умови та природні ресурси України, відколи тут оселилися люди, дуже важливо.

Важливо знати, які народи залюднювали Україну в різні часи. З яких країв вони сюди прийшли, якими землями мігрували (пересувалися). Це допоможе зрозуміти, як українці розвивали господарство (уміння здобувати собі засоби прожиття), коли навчилися виготовляти і коли вдосконалили знаряддя праці, як склалися їхні традиції, яке походження народних вірувань і звичаїв.

Необхідно також достеменно встановити, в якій місцевості відбулася кожна історична подія, де проживав і звідки родом кожний історичний діяч. Це дає змогу співвіднести подію, особу з епохою, народом, державою, допомагає пояснити перебіг події та погляди людини.

Про народи, які колись освоювали територію України, нам сьогодні розповідають топоніми – назви долин, рік, населених пунктів. Наприклад, назва річки Рось походить з давньоскандинавської мови, в якій „рос” – вода. Назва нашої столиці – Київ – підтверджує легенду, що місто зведене руським князем Києм. Назва Білгород-Дністровський теж вказує на те, хто і коли проживав у цьому місті. З’явилась ця назва, вірогідно, у часи України-Русі. Тоді ці терени заселяли наші предки – слов’яни-тиверці. Вони використовували для будівництва місцевий камінь-вапняк, звідси й назва – Білий город. Турки, які захопили згодом місто, лише перейменували його, назвавши Аккерман. Аккерман у перекладі з турецької теж означає «біла фортеця». А в античну епоху на місці Білгорода існувало місто Тирас (Тіра). Так його назвали давні греки, які перейняли у скіфів назву річки Дністер – Тирас. У перекладі з іранської Тирас означає «швидкий, швидкоплинний».

Виникнення і походження географічних назв (назв населених пунктів, водойм, гір, річок, лісів, урочищ) вивчає спеціальна наука – топоніміка.

Що можемо дізнатися про Україну, пізнаючи її як історичний простір?

Що дізнаємося про історичний простір України, досліджуючи виникнення і походження топонімів?

Україна на мапах упродовж історії

Текст для читання вголос

Неможливо пізнати людину, не дізнавшись, у якій державі, місті або селі вона народилась, у яких умовах проживала, де побувала впродовж життя. Тому орієнтування в історичному просторі – це, насамперед, визначення території, в межах якої відбувалися історичні події. Не менш важливо виявити місцезнаходження колись обжитих людьми поселень, встановити місця подій, кордони зниклих держав тощо. Для цього використовують давні карти й описи, що їх у різні часи виготовляли мандрівники, службовці й учені. За зібраними свідченнями встановлюють місце проживання історичних осіб, межі компактного проживання народу в той чи інший період, характерний для цього періоду природний ландшафт, тобто рельєф місцевості в поєднанні з кліматом, ґрунтами, рослинним і тваринним світом. Не знаючи цього, важко правдиво судити про чисельність і тривалість життя місцевого населення, його господарство й суспільний розвиток, екологічні наслідки цього розвитку. Відтворюючи географічні характеристики краю в минулі епохи, історики враховують, якими були уявлення про світ і як колись люди сприймали природні явища (землетрус, виверження вулкану, затемнення Сонця).

Про краєвид України і про вплив природи на українське суспільство йтиметься далі. Нагадаємо собі, що в минулому українці мали власні державні утворення. Але яку територію вони охоплювали, та з якими державами й народами сусідили?

Учені вважають, що українці – один з слов'янських народів. Слов'яни – корінні жителі Центрально-Східної Європи (*мапа 5*). У I тис. племена слов'ян під тиском сусідів розселилися зі своєї прабатьківщини між річками Віслою та Дніпром і поступово залюднили терени теперішніх держав. Зокрема, праукраїнські племена заселили західноукраїнські землі й Середнє Подніпров'я. Першим державним утворенням цих племен стала Руська земля (*мапа 6*). Так у літописах називають Київську державу (IX–XIII ст.), першим правителем якої згідно з легендою

Запитання і завдання до тексту

Спробуйте пояснити, на що слід звертати увагу, щоб зорієнтуватись в історичному просторі?

Які державні утворення існували на території, освоєній українцями, і коли?

Покажіть на карті прабатьківщину українців.
Покажіть на карті землі, що в IX ст. входили до складу Київської держави.

був князь Кий – засновник міста Києва. Учені вважають, що легенда про Кия має історичну основу, а літописні Дир і Аскольд – це останні володарі з династії Києвичів.

Правитель Новгородської землі, що на Півночі Східної Європи, вікінг Олег у 882 р. захопив Київ. Він і його наступники з династії Рюриковичів упродовж X ст. прилучили до Київської держави значні території на Сході й Заході, заселені різними племенами. Відтоді назву «Руська земля» використовували в одних випадках для позначення українських земель Середнього Подніпров'я, в інших – усїєї території створеної ними імперії (*мана 7*).

Київська держава охоплювала величезну територію, де єдиними надійними шляхами сполучення були річки. Через це та з інших причин вона в XII ст. розпалася на окремі князівства. З-поміж них найкраще розвивалися Галицьке і Волинське, віддалені від степів Північного Причорномор'я, заселених войовничими кочовиками. У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович підкорив Галич, а його син Данило став першим королем нової могутньої української держави – Королівства Руського (*мана 8*).

Вигасання династії Романовичів – це одна з причин того, що Галицько-Волинська держава втратила незалежність. Волинське, Подільське, Київське князівства, а також Чернігівське, у другій половині XIV ст. були долучені до Литви, тоді як західна частина королівства – до Польщі (*мана 9*). На час утворення об'єднаної литовсько-польської держави – Речі Посполитої (1569 р.) – русько-українські князі вже не мали прав на самостійне управління. Щоб зберегти земельні володіння і вплив в органах влади Речі Посполитої, вони ставали польськомовними католиками.

Відновлення української державності пов'язане з новою провідною верствою українців – козацтвом. Козаки в XVI ст. заселяли прикордонні з степами Північного Причорномор'я землі, які називали Україною. Назву «Україна» вживали ще автори руських літописів. Але тільки в часи козацтва вона почала означати окрему **країну – територію, що становить єдність з погляду природних умов, населення, його звичаїв та історії**. У Західній Європі

Чому Київську державу під владою Рюриковичів вважають імперією?

Поміркуйте, чому велика земельна площа імперії зумовила її розпад на менші князівства?

Покажіть на карті Королівство Руське. Чому його основою стали Галицьке і Волинське князівства?

Спробуйте пояснити, чому вимирання роду Романовичів призвело до захоплення земель Королівства Руського військово сильними сусідніми державами. Покажіть на карті держави, які захопили терени Королівства, й захоплені ними землі.

Висловіть припущення про значення назви «Україна».

Покажіть на карті козацьку Україну кінця XVI – першої половини XVII ст.

Прослідкуйте за картами, які українські

цю назву почали використовувати з середини XVII ст., коли з'явилися карти французького інженера-фортифікатора Гійома Левасера де Боплана (*мана 10*). Її вживали стосовно козацьких земель Середнього Подніпров'я й Козацької держави, заснованої гетьманом Богданом Хмельницьким (1648 р.). Самі козаки, правда, використовували як офіційну назву Гетьманської держави (Гетьманщини) інший термін – Військо Запорозьке (*мана 11*). Вживання такої назви мало підкреслити, що влада в Україні належить виключно козацтву.

Поширення нових назв країни й держави не значило, що козаки не знали про давнішу самоназву українців – русини чи про назви їхніх держав. В універсалах Богдан Хмельницький не раз іменував себе «*єдиновладцем та самодержцем руським*», а Іван Виговський вимагав від польського короля уступити «*право на всю стародавню Україну або Роксоланію ... аж до Вісли*».

Російські царі, прилучивши Військо Запорозьке (*мана 12*), у XVIII ст. знищили українську республіку та її правлячу верству – козацтво. Проте, починаючи з середини XIX ст. назву «Україна» активно використовували в сучасному значенні – для позначення країни, яку заселяє окремий народ. Завдяки українським мовознавцям і дослідникам народних пісень і звичаїв (фольклористам, етнографам) було визначено територію суцільного проживання українців (*мана 13*), отже, й межі України як узагальненої назви цієї території. Завдяки творам Тараса Шевченка та українознавчим працям інших патріотів цей термін став загальноживаним.

Щоб підкреслити єдність України, землі якої тоді входили до Російської та Австро-Угорської імперій, історик Володимир Антонович запропонував вживати прикметник «українсько-руський». Його учень Михайло Грушевський обґрунтував цю єдність у десяти томній праці «Історія України-Руси» (1898–1936). А завдяки Українській революції 1917–1921 років слово «Україна» вперше набуло загального вжитку в значенні «держава» (*мана 14*).

землі в часи козацтва не відносили до України, вживаючи щодо них давню назву?

Чи прагнули козацькі гетьмани відновити українську державу в кордонах Королівства Руського? Висновок обґрунтуйте.

Як розуміли термін (етнонім) «Україна» в XIX ст.?

Покажіть на карті Україну в розумінні Т. Шевченка та інших українських патріотів.

Поміркуйте, навіщо історик В. Антонович пропонував уживати вислів «україно-руські землі»? Наскільки оправданою була його пропозиція?

В яких століттях слово «Україна» українці вживали в назві своєї держави?

Історичні регіони України

Текст для читання вголос

Сучасна Україна – єдина, цілісна держава, територія якої об'єднує 24 області й Автономну Республіку Крим (*мана 15*). Кожна область, а також міста Київ і Севастополь мають свої органи управління – Ради й Адміністрації. Повноваження місцевих органів влади, тобто права на управління цими адміністративно-територіальними одиницями, визначають закони України. Кордони України та її єдність, чи, як деколи кажуть, соборність українських земель сьогодні визнані всіма державами світу – членами Організації Об'єднаних Націй.

Цілісність України як держави не означає відсутність відмінностей у способі життя, заняттях і звичаях її населення. Особливості ці склалися історично. Наприклад, на сході й півдні України частка російськомовного населення суттєво більша, ніж на заході. Пояснюють це тим, що під час панування тут Росії, її населення постійно переселялося на українські терени. Водночас, місцевих жителів російська влада спонукала переймати російську. Українці були змушені навчатися в російськомовних школах, читати російською книги і газети, заповнювати цією мовою всі документи. Російською з ними спілкувалися не тільки місцеві посадовці, а й священники. Як наслідок, про українське коріння багатьох російськомовних громадян нашої держави сьогодні свідчать тільки їхні прізвища. Найбільш поширені на Наддніпрянщині прізвища, утворені з суфіксами *-енко, -єнко* (Петренко, Гордієнко, Костюченко). Далі на захід більшість українців традиційно мали прізвища з суфіксами *-ук, -юк* (Павлюк, Данилюк, Гордійчук). Прізвища Крутивус, Небаба, Перебийніс та подібні – безсумнівно, українського походження. Під такими колись записували запорожців.

Тривалість панування чужоземців і близьке сусідство з ними наклали відбиток на мовлення

Запитання і завдання до тексту

Покажіть на політичній карті Україну. Назвіть держави, що є її сусідами. Віднайдіть на політичній карті область, у якій ви проживаєте. Покажіть місто, що є адміністративним центром цієї області. Знайдіть з допомогою довідників або пошукової системи в мережі Інтернет відомості про Організацію Об'єднаних Націй. Який статус України у цій організації?

На які характеристики нашого повсякденного життя впливає минуле рідного краю? Спробуйте навести приклади такого впливу.

Вивчіть походження свого прізвища.

Скористайтесь для цього етимологічним словником.

Що ви дізналися про предків, дослідивши походження (етимологію) свого прізвища?

Чи використовували ви, спілкуючись з

населення України. Зокрема, в Закарпатті місцеві жителі вживають у своїй мові слова угорського походження, у Чернівецькій області – румунського, у Львівській – польського, а на Харківщині й Сумщині – російського. Усне мовлення дещо відрізняється від літературної мови, якою сьогодні навчають і пишуть. Склалася вона в ХІХ ст. завдяки творчості Івана Котляревського з Полтавщини і Тараса Шевченка, який родом з Черкащини. Завдяки цьому сучасна українська мова найближча до говірок населення Середньої Наддніпрянщини.

У повсякденному побуті й звичаях українців, що живуть у різних областях нашої держави, теж існує чимало відмінностей. Ці відмінності настільки відчутні, що вчені виділяють окремі регіони України, які територіально не збігаються з сучасними областями. **Регіоном називають частину земної поверхні з умовними межами, для якої характерні цілісність і своєрідність стосовно виділених ознак.** Найчастіше на теренах України вирізняють такі історичні (історико-географічні) регіони: Закарпаття, Галичина, Волинь, Поділля, Буковина, Правобережжя (відносно Дніпра), Лівобережжя (Гетьманщина), Слобожанщина, Донщина, Запоріжжя, Таврія, Надчорномор'я, Бессарабія (*мапа 16*). Неповторні характеристики кожного з них склалися під впливом історичних обставин і місцевого ландшафту. Часто згадують й етнографічні регіони, мовлення, побут, звичаї, вірування населення яких колись сформувалися у своєрідному природному середовищі (*мапа 17*). Серед етнографічних регіонів найбільш відомі – гірські: Лемківщина, Гуцульщина, Бойківщина (у Карпатах), а також Полісся (басейн р. Прип'ять, правої притоки Дніпра).

Що ж таке «історичний регіон»? Це – територія, яку вчені умовно обмежують державними кордонами чи адміністративними рубежами, що існували в минулому. Як правило, це колишні адміністративно-територіальні одиниці різних держав (губернії, провінції, воєводства, комітати) або окремі державні утворення (князівства). Наприклад, коли говорять про «історичну Волинь», то мають на увазі не сучасну Волинську область, а значно більшу територію, до якої залучають ще й Рівненщину, Житомирщину і частину Хмельниччини. Це терени колишнього Волинського князівства та пізнішого Волинського

товаришами або батьками, слова іншомовного походження? Наведіть приклади таких слів. Встановіть, з якої мови потрапили до нас названі вами слова. Скористайтесь для цього словником іншомовних слів.

Покажіть на карті історичні регіони України. Відшукайте на карті історичний регіон, у межах якого проживає ваша сім'я. Поясніть, як ви виконували це завдання.

Охарактеризуйте загальний вид історичного регіону, на теренах якого ви проживаєте. Спробуйте встановити, як природні умови вплинули на одяг, їжу, житло, заняття та звичаї населення цього регіону.

воєводства Речі Посполитої. До історичних регіонів можна віднести й прикордонні території, які були об'єктом міждержавних суперечок та/або нейтральними зонами (Покуття, Дике поле).

Особливим історичним регіоном України є Таврія. Це – історична назва Кримського півострова, поширена в середніх віках. Походить від назви племен таврів, які в давнину заселяли південну частину Криму. Українці не були більшістю серед населення Кримського півострова. Ці землі – історична батьківщина кримсько-татарського народу.

Важлива особливість історичних регіонів – відсутність чітких меж. Адже в часи України-Русі не було карт з окресленими межами князівств. Та й на початку Нового часу картографія ще не досягла такого розвитку, аби з точністю фіксувати державні кордони Гетьманщини й географічні об'єкти. Тому історичний регіон – це теж великою мірою продукт уяви вчених. Описуючи ці регіони, історики, зокрема, мають на меті вивчити спільноти, що існували тут у минулому, і пояснити наявні в українців особливості побуту, поведінки, мовлення, поглядів на життя.

Чим Таврія як історичний регіон відрізняється від інших регіонів України?

Чим історичні регіони відрізняються від адміністративно-територіальних?

Рекомендації для вчителя:

Пропоновані тексти призначені для читання учнями вголос і обмірковування (з допомогою запитань і завдань до них). На думку авторів, опрацювання цих текстів дає змогу досягнути очікуваних результатів, вказаних у навчальних ситуаціях 2 і 3 (*текст 1*), 7 (*текст 2*), 10 і 11 (*текст 3*). Опрацьовувати ці тексти вчитель може разом з текстами підручника, яким користуються учні, або замість них.

Алгоритм роботи з текстом для читання вголос:

– Тексти 2 і 3 можна пропонувати, не називаючи тем, або пропонуючи завдання на антиципацію чи предикацію;

– Щоб учні глибше осмислили запропонований для опрацювання текст, можна запропонувати їм під час читання ставити поряд з окремими фразами (або біля термінів) позначки: + Я це знав; – Я це не знав; $\approx$ Я думав інакше; ? Це мене здивувало; ! Я хотів би дізнатися про це детальніше (прийом ІНСЕРТ). ІНСЕРТ – інтерактивна система запису для ефективного читання і розмірковування;

– Учень має виразно прочитати свою частину тексту. Інший учень (або вчитель) показує на мапі те, про що йдеться в уривку. Доцільно підготувати презентацію, розмістивши на слайдах мапи, згадувані в цьому тексті.

– Учитель запитує учнів, чи вони розуміють усі слова в цьому тексті й, за потреби, пояснює або просить когось з учнів пояснити незрозуміле іншим слово;

– Той самий учень виголошує запитання/завдання до прочитаної ним щойно частини тексту. На запитання відповідає інший учень (який висловив бажання відповідати), використовуючи при цьому настінну карту. Завдання вчителя – створити умови, щоб учні могли вільно висловити свої міркування на тему запитання/завдання, і спільно знайти правильне(-і) судження;

– Читання й обговорення наступних частин тексту за вказаним вище алгоритмом. Доцільно залучати до читання та пошуку відповідей багатьох учнів;

– Узагальнення прочитаного й обміркованого тексту. Якщо використовувався прийом ІНСЕРТ, то потрібно обговорити з учнями, на що вони звернули увагу: про що знали, чого не знали, про що думали інакше, що зацікавило тощо.

I. Візуальні матеріали для опрацювання з учнями

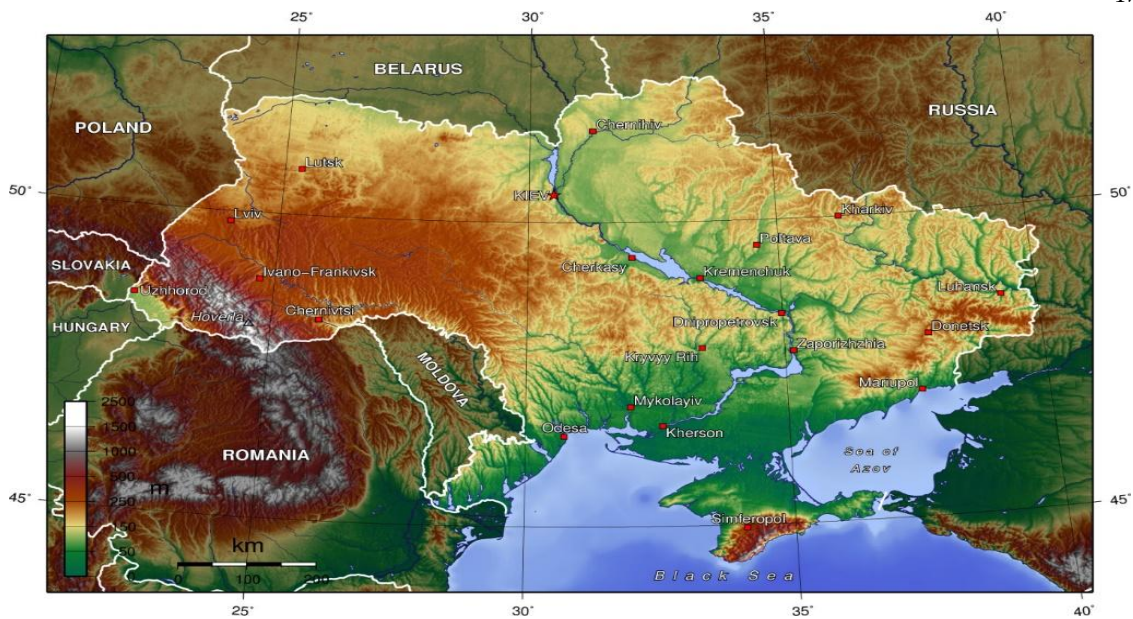
Приклади карт

Мана 1

— Фізична карта України

— Ел. ресурс. Режим доступу: <http://www.maps-of-europe.com/maps/maps-of-ukraine/detailed-physical-map-of-ukraine-in-ukrainian.jpg>

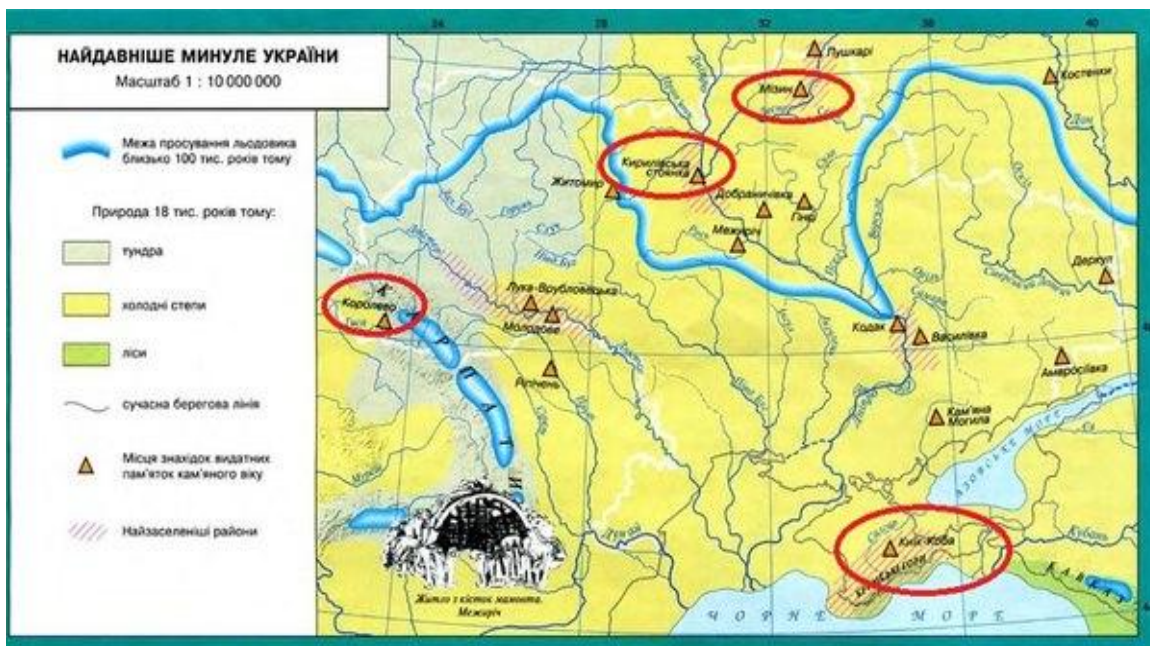
Топографічна карта України

Ел. ресурс. Режим доступу: <http://www.maps-of-europe.com/maps/maps-of-ukraine/detailed-physical-map-of-ukraine-in-ukrainian.jpg>

Політико-адміністративна карта України

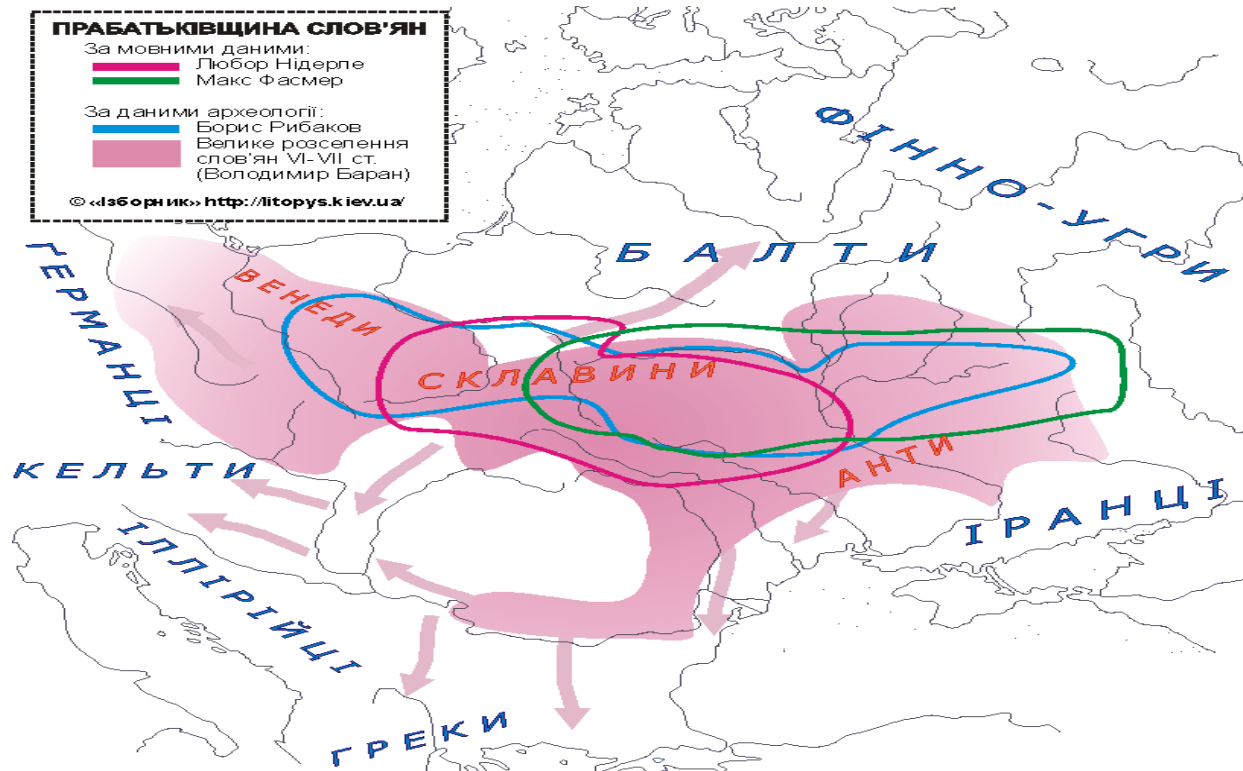
Ел. ресурс. Режим доступу: <http://www.raster-maps.com/map-of-ukraine-10/>

Археологічна карта України

Ел. ресурс. Режим доступу:

http://ipress.ua/ljlive/mizynska_stoyanka_nayvidomisha_stoyanka_paleolitychnoi_doby_15507.html

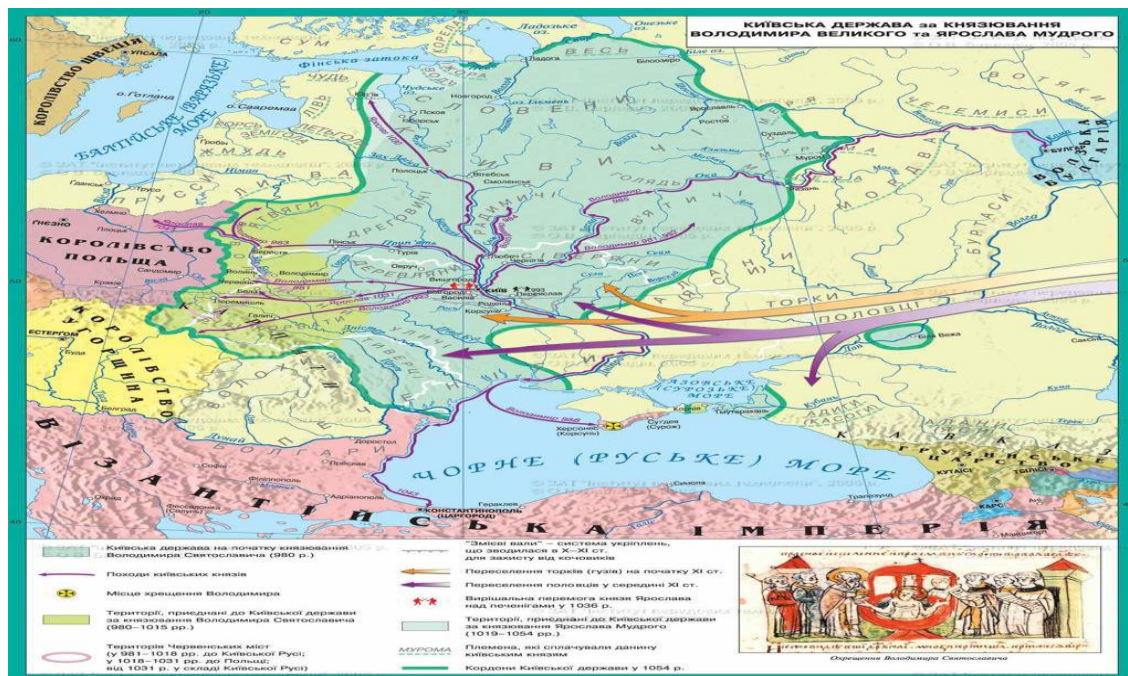

Українці – корінні жителі Центрально-Східної Європи

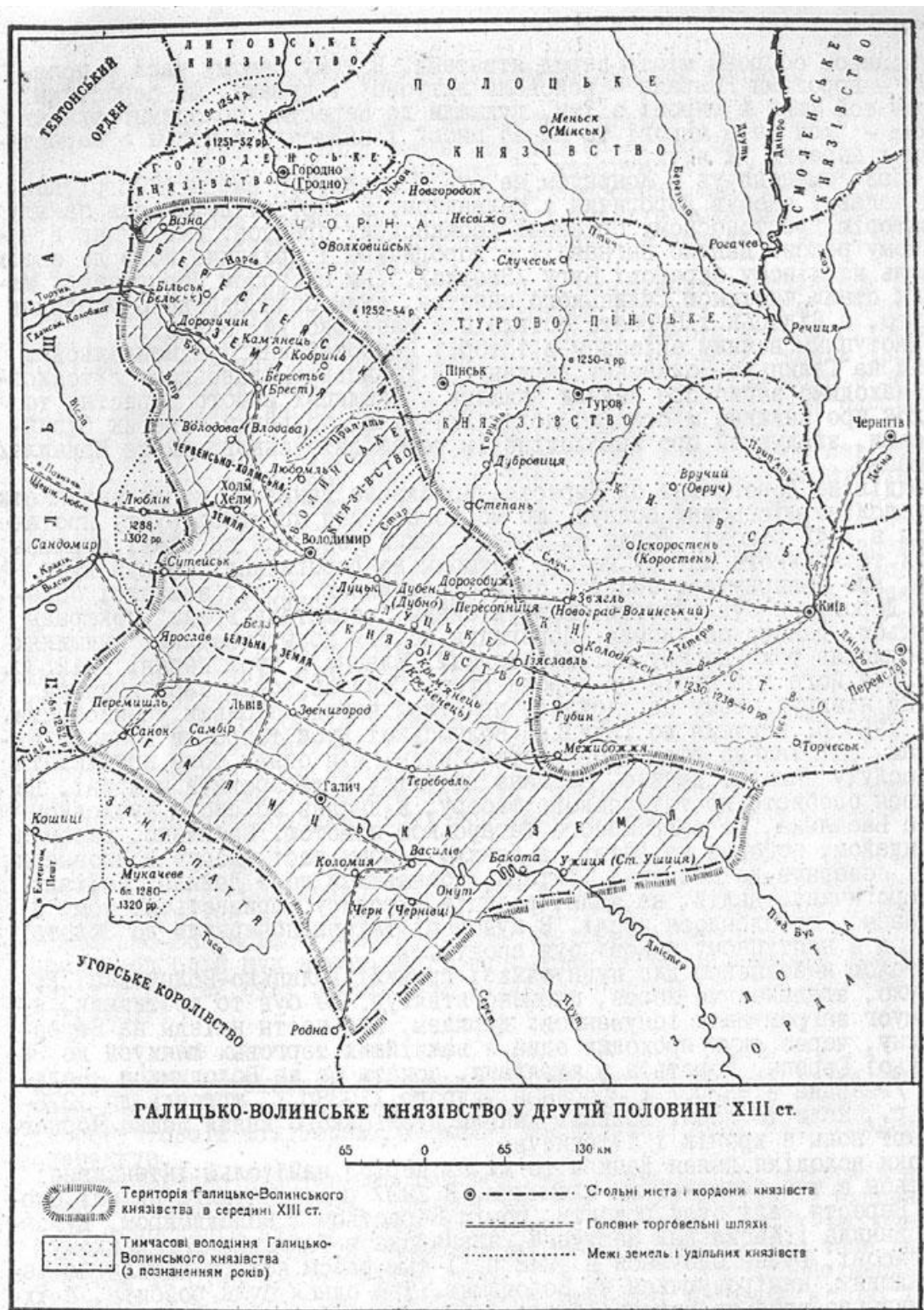
Київська держава в IX–X ст.

Ел. ресурс. Режим доступу: <http://history.ucoz.ua/photo/17>

Київська держава за князів Володимира і Ярослава (XI ст.)

Ел. ресурс. Режим доступу: <https://www.phoenicis.com.ua/maps-history.html>

Королівство Руське за Данила Романовича (середина XIII ст.)

Ел. ресурс. Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/karty.php>

Масштаб 1: 7 500 000

Українські землі у XV – XVII ст.

Ел. ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/File:GeopolitikUkraine15st.png>

Загальна карта України. Вільгельм Гондіус (за ескізами Г.Л. де Боплана). 1648 р.

Ел. ресурс. Режим доступу: http://likbez.org.ua/ua/boplan_1648.html

Козацька держава за гетьмана Богдана Хмельницького (середина XVII ст.)

Ел. ресурс. Режим доступу: <http://history.ucoz.ua/photo/17>

Козацька держава за гетьмана Івана Мазепи (початок XVIII ст.)

Ел. ресурс. Режим доступу: Ел. ресурс. Режим доступу: <http://history.ucoz.ua/photo/17>

Землі, заселені переважно українцями. Карта, розроблена Михайлом Грушевським

Ел. ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка в 1918 р.

Ел. ресурс. Режим доступу : <http://history.ucoz.ua/photo/17>

Сучасна Україна

Ел. ресурс. Режим доступу : <http://history.ucoz.ua/photo/17>

Історичні регіони України

Ел. ресурс. Режим доступу: <http://etnoua.info/raionuvannja/>

Етнографічні регіони України

Ел. ресурс. Режим доступу: <http://etnoua.info/raionuvannja/>

Віртуальні карти

1. Як мінялися кордони держав –

Ел. ресурс. Режим доступу: <http://travelask.ru/blog/posts/7541-za-3-minuty-vy-uidite-kak-menyalis-granitsy-stran-na-protya>

2. Карта Європи 1000–2000 років –

Ел. ресурс. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=TDXJii03HrQ>

3. Історія Українських земель з 1000 по 2016 рік –

Ел. ресурс. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=rcOfbm5PIWk&t=26s>

Рекомендації для вчителя:

Розміщені в YouTube відео добре ілюструють безперервність територіальних змін, що відбувалися та відбуватимуться впродовж усього часу існування людства. Зокрема, на прикладі віртуальної карти Європи можна показати, що протягом останньої тисячі років кордони країн (та й самі країни) доволі часто змінювалися. Ці зміни були наслідком потужних міграційних процесів, війн і загарбань державами-переможницями сусідніх земель, розпаду колись могутніх імперій, добровільного включення окремих земель до складу сусідньої держави тощо.

Віртуальна історія України відображає процес формування нашої країни як території, що становить єдність з погляду історії, природних умов, населення тощо. Відео – добра ілюстрація етногенезу українців та їх перетворення в націю, яка має власну державу під назвою «Україна». Доцільно показати, що ця назва, будучи сьогодні звичною як назва держави й відповідної території, протягом попередніх століть вживалася у різних контекстах і мала інколи різну локалізацію навіть для сучасників. Далеко не завжди термін «Україна» мав етнічне забарвлення. Іншими словами, не у всі часи існування назви «Україна» вона була пов'язана з усією етнічною українською територією. У часи Козацької держави терени під назвою «Україна» розширювалися або звужувалися мірою того, як поширювалися або скорочувалися впливи козацтва і Війська Запорозького.

Проект Vkraina

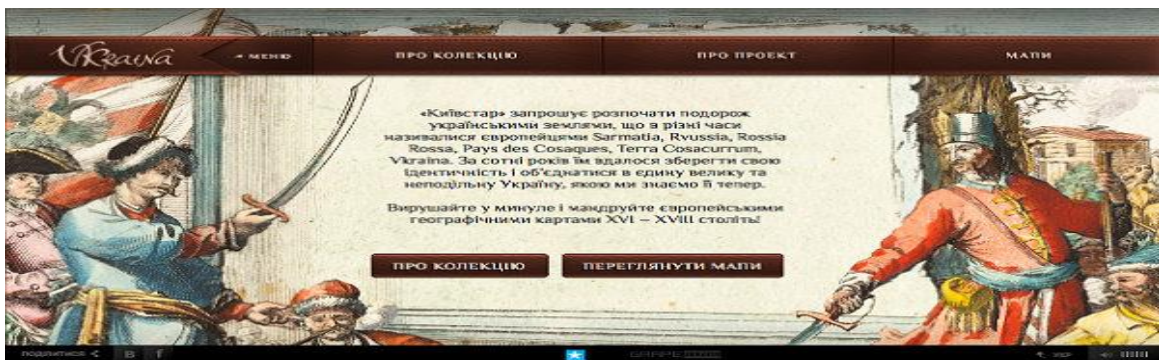

Рис. 1. Скріншот стартової сторінки проекту Vkraina

Інформація для вчителя:

Якщо в класі є доступ до мережі Інтернет, учням можна показати старовинні карти України, цифрове зображення яких зібрано на сайті: ukraine.com. Ukraine.com – це мультимедійна онлайн-презентація, створена на основі приватної колекції оригінальних геополітичних карт територій сучасної України. Проект охоплює період від часів пізнього європейського Відродження до часу занепаду козацької держави наприкінці XVIII ст.

Ел. ресурс. Режим доступу: <http://ukraine.com/ua/maps#1548>

Ресурс Ukraine доступний для завантаження у вигляді мобільного додатку, який працює на платформах Android, Windows 8, Windows Phone 8, iOS.

Завантажити додаток можна тут:

Android (планшет + телефон)

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.kyivstar.ukraine>

iOS (iPad + iPhone)

<https://itunes.apple.com/ua/app/ukraine/id910661750>

Windows 8 (планшет + desktop)

<http://apps.microsoft.com/windows/uk-ua/app/4fdb488-3909-4397-8f1a-c539d659f1b8>

Windows Phone 8

<http://www.windowsphone.com/uk-ua/store/app/ukraine/044c6ab2-eff9-42f5-9204-91c5175e884f>

III. Практичні роботи

Пам'ятки для учнів

I. Умовні позначення на історичній карті

1. Території держав позначають різними кольорами та вказують їх назви.
2. Кордони держав та інші межі позначають лініями (суцільною, пунктирною тощо).
3. Зміни території позначають за допомогою штрихування.
4. Міста позначають кружечками, квадратами або малюнками.
5. Рух, переміщення народів, війська, товарів позначають стрілками.
6. Місця битв позначають перехрещеною зброєю (зображення гармати, вояка тощо).
7. За допомогою умовних малюнків позначають пам'ятки культури (пам'ятник, собор), рослини, товари.

II. Як працювати з історичною картою

1. Прочитайте назву карти.
2. Ознайомитися з легендою карти.
3. За допомогою умовних позначень віднайдіть інформацію, необхідну для відповіді на запитання.
4. Порівняйте здобуту інформацію з матеріалами підручника, інших джерел.

III. Поради для роботи з настінною картою

1. Під час роботи з настінною картою необхідно стояти ліворуч від карти, указку тримати в правій руці, щоб не закривати карту.
2. За потреби скористайтесь легендою карти.
3. Територію держави покажіть за допомогою замкненої лінії вздовж її кордонів.
4. Щоб показати місто, доторкніться указкою до умовної позначки.
5. Річку слід показувати за течією від витоків до гирла.
6. Напрямки руху і переміщень показуйте за стрілками.
7. Демонстрацію історичних об'єктів на карті супроводжуйте коментарем.
8. Для визначення просторового розташування об'єкта використовуйте напрямки (на північ, на південь, на захід, на схід), назви річок, морів, гір та ін.

IV. Як виконувати завдання на контурній карті

1. Прочитайте назву контурної карти.
2. За назвою знайдіть відповідну карту в атласі чи підручнику.
3. Уважно прочитайте завдання до контурної карти.
4. За допомогою легенди карти (умовних позначень) знайдіть інформацію, необхідну для виконання завдання.
5. Позначте на контурній карті лише ті об'єкти, які зазначені в завданні.
6. Використовуйте запропоновані умовні позначення або створіть власні.
7. Створіть легенду карти. У спеціально відведеному на контурній карті місці нарисуйте умовні позначення та напишіть, що кожне з них означає.
8. Будьте охайними. Працюйте олівцями, не використовуйте фарби, фломастери і маркери.
9. Підписи робіть друкованими літерами.

Завдання для роботи з картою

Практична робота 1

Читаємо історичну карту

Завдання для груп

Група 1:

1. Намалюйте умовні позначки, якими користуються, щоб показати дві різні території або держави.
2. Знайдіть і покажіть на карті: а) Україну; б) місце битви;
3. Розкажіть, що ви дізналися з карти про давню державу. Покажіть на карті державу, про яку розповідатимете.

Група 2:

1. Намалюйте умовні позначки, якими користуються, щоб показати перехід певного району від однієї держави до іншої.
2. Знайдіть і покажіть на карті: а) область України, де ви проживаєте; б) давню державу;
3. Розкажіть, що ви дізналися з карти про битву. Покажіть на карті місце битви, про яку розповідатимете.

Група 3:

1. Намалюйте умовні позначки, якими користуються, щоб показати місця битв.
2. Знайдіть і покажіть на карті: а) місто – адміністративний центр вашої області; б) територію, захоплену сусідньою державою;
3. Розкажіть, що ви дізналися з карти про столицю України. Покажіть її на карті.

Група 4:

1. Намалюйте умовні позначки, якими користуються, щоб показати пересування військ або народів.
2. Знайдіть і покажіть на карті: а) столицю України; б) край;
3. Розкажіть, що ви дізналися з карти про Україну. Покажіть на карті цю державу.

Група 5:

1. Намалюйте умовні позначки, якими користуються, щоб показати кордони держав, регіони областей, територій.

2. Знайдіть і покажіть на карті: а) обласний центр, який відвідували; б) просування учасників військового походу;

3. Розкажіть, що ви дізналися з карти про історичну пам'ятку. Покажіть на карті розміщення пам'ятки, про яку розповідатимете.

Група 6:

1. Намалюйте умовні позначки, якими користуються, щоб показати населені пункти (міста).

2. Знайдіть і покажіть на карті: а) населений пункт, в якому народилися (або район, де він знаходиться); б) історичну пам'ятку.

3. Розкажіть, що ви дізналися з карти про військовий похід. Покажіть на карті просування учасників походу, про який розповідатимете.

Практична робота 2

Україна на картах (мапах) упродовж історії

Завдання для учнів

1. Позначте (*суцільною лінією*) на контурній карті Україну.

2. Позначте на контурних картах (*штриховими лініями різних кольорів*) столиці й територіальні межі (кордони) давніх державних утворень українців:

2.1. Київської держави (України-Русі);

2.2. Королівства Руського (Галицько-Волинської держави);

2.3. Козацької республіки (Війська Запорозького / Гетьманщини);

2.4. Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки.

Надпишіть потрібні назви з урахуванням вимог пам'ятки «Як виконувати завдання на контурній карті».

3. Позначте на контурній карті відомі вам битви на теренах України. Впишіть поруч дати цих битв.

4. Створіть легенду карти, включивши в неї умовні позначення:

а) державного кордону;

б) столиці держави;

в) місця битви.

Мій край на карті України

Завдання для учнів

1. Позначте на контурній карті державний кордон України, надпишіть назви держав-сусідів.
2. Позначте і надпишіть на контурній карті:
  - а) рекомендовані вчителем історико-географічні регіони;
  - б) територію рідного краю;
  - в) рідне місто/селище/село (або район, де воно знаходиться).

Рекомендації для вчителя

Практичні роботи теми спрямовані на формування в п'ятикласників елементарних умінь оперувати картами і зчитувати з них історичну інформацію. Організуючи роботу учнів, слід враховувати, що в молодшій школі вони вже мали змогу працювати з картосхемами, а зможуть упізнати окремі умовні позначки карт, показати на карті прості об'єкти тощо. Діти також мали б розуміти властивості об'єктів за їх зовнішнім виглядом. Йдеться насамперед про географічні об'єкти: гори, річки, населені пункти: міста, містечка, села.

Новим для дітей буде те, що в 5 класі їм доведеться працювати одночасно з великими настінними картами (картами в електронному форматі), картами-ілюстраціями, вміщеними в підручниках і атласі, а також з контурними картами. Цілком вірогідно, що на уроках учні вперше побачать історичні карти. Тому не варто шкодувати часу на формування в учнів розуміння особливостей історичної карти та її легенди.

Не обов'язково, щоб п'ятикласники знали карти, з якими працюватимуть. Насамперед треба допомогти дітям здолати страх перед новим для них способом та інструментом інформування, переконати в реальності зчитування з карти інформації: про географічне розташування об'єкта, його назву, площу відносно інших подібних, природні умови на теренах розміщення об'єкта, розташування історичного об'єкта відносно географічних. Для цього завдання *практичної роботи 1* їм краще виконувати спільно й під наглядом учителя. Здібніші учні консультоватимуть невпевнених у власних можливостях, покажуть, як виконувати окремі завдання, виправлять помилки. Щоб підбадьорити й зацікавити учнів, можна звернути їхню увагу на зовнішні ознаки позначених на карті об'єктів, їхні назви та їх тлумачення, формат прийнятих для них умовних позначень. Якщо ви оберете роботу в групах для виконання *практичної роботи 1*, врахуйте: а) групи мають бути малі (по 3–4 учні); б) треба подбати, щоби всі учасники групи обговорювали кожне її завдання; в) учні мають розподілити між собою презентацію завдань; г) під час презентації слід оцінювати не тільки відповідь, а й дотримання учнями порад по роботі з настінною картою.

Практичні роботи 2 і 3 кожен учень має виконати самостійно (якщо в когось з них не буде контурної карти, треба запропонувати працювати з ксерокопією). Розпочати *практичну роботу 2* потрібно з пояснення щодо призначення контурних карт. П'ятикласники мають зрозуміти, що контурна карта – ефективний інструмент

закріплення й застосування здобутих завдяки карті й іншим джерелам історичних знань. Систематичне виконання завдань до контурних карт сприяє розвитку просторових уявлень учнів, їх орієнтації в історичному просторі. Слід також сказати, що завдання цієї практичної роботи – навчитися переносити здобуті знання про історичний простір на графічну основу.

Потрібно ознайомити учнів із «Контурними картами з історії України. 5 клас» та організувати опрацювання пам'ятки «Як виконувати завдання на контурній карті» (бажано самому показати, як виконувати пункти 1–7 цієї пам'ятки). Учнів варто попередити, що з часом завдання будуть ускладнюватися, робота з контурними картами вестиметься виключно на уроках, учнівські роботи на контурних картах перевірятимуться. Треба також познайомити учнів з критеріями оцінювання роботи з контурною картою.

Практична робота 3 виконується з опорою на знання учнів з історії рідного краю.

Виконанню її завдань має передувати перерахування і показ по карті об'єктів рідного історико-географічного регіону. Готувати виконання цього завдання можна парами. Пошук на карті історико-географічних об'єктів історичного регіону та опис його ландшафту швидше зацікавить учнів, якщо завдання вони виконуватимуть самостійно, а представленню результатів передуватиме взаємоперевірка.

Роботу з картами необхідно продовжувати на матеріалі наступних тем. Специфіка цієї роботи полягатиме в тому, що далі карта використовуватиметься як джерело потрібних учневі/учениці знань. Здобути ці знання вони зможуть, якщо стосовно різних карт виконуватимуть запропоновані для цієї теми різновиди завдань.

IV. Робота з словником

Словничок

Географічна карта (мана) – зображення в певному масштабі території земної поверхні на площині, виконане за допомогою умовних знаків.

Державний кордон – позначена чи уявна лінія на сухопутному, водному, повітряному просторі та в надрах, яка визначає межі поширення повноважень конкретної держави, відокремлює одну державу від інших.

Історичний простір – територія, де відбуваються історичні події.

Історична карта (мана) – образно-знакове зображення історичних подій, що в минулому відбувалися на певній території.

Історичний (історико-географічний) регіон – частина земної поверхні з умовними межами, для якої характерні цілісність і своєрідність окремих виділених ознак.

Контурна карта – окремий вид географічних карт, призначений для виконання учнями навчальних завдань з географії, історії або астрономії. На таких картах нанесені тільки контури країн, основні об'єкти, процеси або явища,

та подані завдання, виконати які можна через нанесення потрібних умовних позначок. Нанесені позначки потрібно пояснити в легенді карти.

Легенда карти – умовні знаки, які використовуються для позначення певної інформації на карті.

Локалізація – обмеження місця події певними просторовими межами.

Мапа (карта) – зменшене умовне зображення поверхні Землі або її частини та розміщених на цій території об'єктів.

Територія – частина поверхні суходолу з природними і створеними людьми ресурсами, що має певні просторові межі та географічне розташування.

V. Вправи для учнів на аналіз, узагальнення й оцінювання

Вправа 1

Вправа «Обміркуймо вислови»

1. «Людина повинна завжди пам'ятати, звідки вона пішла в життя. Людина не має права бути безбатченком» (*Олександр Довженко*).
2. «Кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів» (*Пилип Орлик*).

Запитання та завдання:

1. Спробуйте обґрунтувати або спростувати наведені вислови.
2. Обміркуйте вислів українського кінорежисера О. Довженка. Що, на вашу думку, найцікавіше в історії рідного краю?
3. Поясніть думку гетьмана П. Орлика, використовуючи терміни «влада» і «загарбання».

Вправа 2

Вправа «Подумаймо над вивченим»

Завдання для учнів:

1. Назвіть спільні ознаки історичної та географічної карт. Чим історичні карти відрізняються від інших?
2. Оберіть з-поміж доступних вам історичних карт України одну та спробуйте встановити що вона розповідає про наше минуле. Зверніть увагу на таке:
  - 2.1. Який період (епоху) відображено на цій карті?
  - 2.2. Про які держави, народи йдеться?
  - 2.3. Чи українці в цей період з якимись народами воювали, торгували, від якогось з них залежали або над кимсь панували?

2.4. Що можемо дізнатися про умови господарювання та повсякденного життя українців, їх заняття, співвідношення в чисельності між міським і сільським населенням?

Вправа 3

Логічні пари

Утворіть логічні пари, поєднавши запропоновані поняття:

1) Зменшене зображення Землі; 2) Легенда карти; 3) Історичний простір; 4) Лінія; 5) Україна; 6) Київ; 7) Сусіди України; 8) Моє рідне місто (село); 9) Наука про людину в часі і просторі; 10) Збірник карт; 11) Історико-географічний регіон; 12) Г. Л. де Боплан.

«Ключі»: А) Закарпаття; Б) історія; В) карта; Г) держава; Д) автор «Загальної карти України» 1648 р.; Е) Російська Федерація, Білорусь, Молдова, Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія; Є) місто-столиця; Ж) кордон; З) територія, де відбуваються історичні події; И) Житомир; І) умовні позначення; Ї) атлас.

VI. Довідкові матеріали для вчителя

1. Чим історичні карти відрізняються від географічних?

Історичні карти створюють на основі географічних. Проте звичні кольори географічних карт отримують на історичних картах інше значення. Наприклад, зеленим кольором показують не тільки низовини, а й оази, а також найдавніші райони землеробства і скотарства. Якщо на географічній карті кольором позначають висоту місцевості над рівнем моря (зелений – низовини, коричневий – гори), то на історичній – території держав, розселення народів тощо. До того ж зображення на історичній карті означають події, що відбуваються в часі. Приміром, з карти можна довідатися, як зросла територія держави впродовж певного часу, куди прямували війська, коли й де відбувалася битва, коли виникло місто й коли було зруйноване тощо.

Інша особливість історичних карт – розкриття динаміки подій і процесів. На географічній карті все статично, а на історичній легко побачити виникнення держав і зміну їхніх територій або шляхи руху військ, торговельних караванів тощо. Пересування людей на карті показують суцільні й переривчасті стрілки, військові удари – стрілки з більше коротким ратищем і широкою основою, місця боїв – схрещені мечі, райони повстань – крапки.

Ел. ресурс. Режим доступу: http://fiz-cultura.ucoz.ua/news/vstup_do_istoriji_5_klas_urok_3_istorichna_karta/2013-11-20-457

2. Як з'явилася перша карта?

Практично неможливо точно визначити, коли було складено першу карту. Але відомо, що первісні люди за багато тисяч років до нашої ери вже добре знали і вміли орієнтуватися в оточуючому їх світі, зображали місцевість на корі дерева, піску, шкірі, бивні мамонта тощо. На цих картографічних зображеннях позначалися місця стоянок,

полювання, маршрути кочівель. З появою землеробства виникла потреба в точніших рисунках, планах, які б добре передавали характер місцевості.

Перша карта, про яку є згадки, була створена на шматку глини, який потім обпекли. Це було в Єгипті більше 4 тис. років тому. В давнину землевласники зображували на картах межі володінь, королі – землі свого королівства. Але коли людина спробувала зобразити на карті місце розташування віддалених об'єктів, вона зіткнулася з проблемами.

Це пов'язано з тим, що Земля кругла, тому точно виміряти великі відстані досить важко. Велику допомогу першим картографам надали астрономи, позаяк їх дослідження були пов'язані з розміром і формою Землі.

Ератосфен, який народився в 276 р. до н.е. в Греції, визначив діаметр Землі. Його дані були близькі до дійсних. Його методика вперше дала змогу правильно розрахувати відстань на північ і на південь.

Приблизно в той самий час Гіппарх запропонував розділити карту світу на рівні частини вздовж паралелей і меридіанів. Точне положення цих уявних ліній, як він вважав, буде засноване на вивченні небес.

Птолемей в II ст. н.е., використовуючи цю ідею, створив виправлену карту, розділену на рівні частини паралелями і меридіанами. Його підручник з географії був основним з цього предмету і після відкриття Америки.

Відкриття Колумба та інших мандрівників розширили інтерес до карт і схем. У 1570 р. Авраам Ортеліус видав у Антверпені першу збірку карт. Основоположником сучасної картографії є Герардус Меркатор. На його картах прямі лінії відповідали кривим лініям на глобусі. Це дало можливість проводити на карті прямі лінії між двома точками, а також визначати напрямок за компасом. Таку карту називають «проекцією», бо вона «проектує», або переводить поверхню Землі на карту.

На титульному аркуші його книги був зображений гігант Атлас, ось чому збірник карт сьогодні ми називаємо «атласом».

Ел. ресурс. Режим доступу:

http://compas.ucoz.com/publ/koli_stvoreno_pershu_geografichnu_kartu/18-1-0-104

3. Як на карті Європи з'явилася Україна?

Уперше назва «Україна» з'явилася на європейських картах ще в XVII ст. Див.: Україна. Карта Боплана. Фото: history.sumynews.com

У XVII–XVIII ст. термін «Україна» в Західній Європі став настільки популярним серед географів, що її територію зараховували до переліку окремих країн.

За словами доктора історичних наук, директора Науково-дослідного інституту козацтва Тараса Чухліба, ще в XVII ст. в Західній Європі про українців чітко говорили, як про окремий народ, як про тих, що «воюють за свободу». А в 1648 р. першим окрему карту нашої країни створив відомий військовий картограф Гійом Левассер де Боплан, який вжив назву «Україна» як географічне поняття. Саме від тоді Україна у свідомості європейців відклалась як територія з чіткими межами, як окрема країна.

«Боплан, фактично, був відкривачем України, – каже доктор історичних наук Мирон Капраль. – Він написав відомий опис України французькою, який переклали іншими західноєвропейськими мовами. Це сприяло поширенню знань про українців, розуміння України як окремої території». Саме після карти Боплана Україна почала фігурувати на всіх західних мапах.

«В уяві західних європейців існувала ціла країна, існував цілий народ. Території називалися по-різному, але очевидно, що це була одна спільнота, одна країна. Із політичної точки зору на момент, коли складалася карта Боплана, Лівобережжя Дніпра належало московській державі, правобережжя – Речі Посполитій. Але на мапі не побачите ні Польщі, ні Московщини. На ній чітко вказано – «Україна», – доповнив історик Кирило Галушко.

Важливо, що на мапах, які створювалися в різних державах Західної Європи у XVIII ст., кордони України зображувалися майже однаково. Були тільки невеликі розбіжності в назві: на одних підписували «Україна», на інших – «Вкраїна».

«Принципової різниці у визначенні кордонів не було. Всі дуже чітко локалізували Україну між чорноморськими степами, територією між межами Литви, Білорусі, Корони Польської на заході і Московського царства на сході», – пояснив тогочасне географічне бачення України доктор історичних наук, професор Михайло Кірсенко.

Термін «Україна» почав зникати з географічних карт після ліквідації Запорізької Січі.

«Із часів Петра I російські дипломатичні представництва у всіх картографічних видавництвах Західної Європи почали просувати перейменування різних територій, – пояснив Кирило Галушко. – Зокрема, власну державу перестали називати «Московія», а на картах писали «Русія». Відбулося захоплення давньоруської спадщини. Логіка була така: якщо писати «Московія», то це значить «десь там біля Москви», натомість Русія–Росія–Русь асоціювалася в Європі із землями від Києва аж до Балтики».

Ел. ресурс. Режим доступу:

http://zik.ua/news/2015/03/26/vpershe_nazva_ukraina_zyavylasya_na_ievropeyskyh_kartah_s_hche_u_hvii_stolitti_istorychna_pravda_575954

4. Які держави в минулому існували на теренах України?

Найдавніші поселення на сучасній території України відомі, починаючи з первісних часів. В античні часи на території України виникли державні утворення скіфів, греків, готів, але початок української слов'янської державності пов'язаний з Київською державою. Це – Русь IX–XIII ст. Після монгольської навали її спадкоємцем стало Руське королівство (XIII–XIV ст.). Воно було поглинуте сусідніми Литвою та Польщею, об'єднаними з XVI ст. у федерацію – Річ Посполиту.

Відновлення української державності відбулося під час визвольної війни проти Речі Посполитої, що тривала в 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Результатом війни стало утворення в Подніпров'ї козацької держави. Через міжусобиці вона після 1667 р. опинилася розділеною між Річчю Посполитою й Московським царством.

У XVIII ст., після приєднання до Російської імперії більшості українських земель, місцева автономія була поступово ліквідована царським урядом. Під час української революції початку XX ст. на території України виникло кілька національних держав: Українська Народна Республіка, Українська Держава, Західноукраїнська Народна Республіка, Кубанська Народна Республіка та інші. Але внаслідок низки воєн і поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., ці держави були захоплені сусідами: Радянською Росією, Польською республікою, Королівством Румунія і Чехословацькою республікою. На російській території була створена більшовицька Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), яка 1922 р. увійшла до складу Радянського Союзу. Під час Другої світової війни до УСРР були приєднані Західна Україна і Буджак, а в 1954 р. – Крим. Сучасна держава Україна утворилася 24 серпня 1991 р. на основі УСРР у результаті розпаду Радянського Союзу, що скріплено результатом волевиявлення народу України 1 грудня 1991 р.

Київська держава (Русь) – середньовічна держава на території Східної Європи з центром у Києві. Вона існувала з кінця IX до середини XIII ст. Утворилася в результаті об'єднання східнослов'янських племен під владою династії Рюриковичів. За часів князювання Володимира Великого (980–1015 рр.) було завершено формування території Русі. У часи найбільшої могутності простягалася від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, і від верхів'їв Вісли на заході до Таманського півострова на сході.

Русь займала територію від Чудського, Ладозького й Онезького озер на півночі до річок Дон, Рось, Сула, Південний Буг на півдні; від Дністра, Карпат, Німану, Західної Двіни на заході до межиріччя Волги й Оки на сході. Маючи, за різними підрахунками, від 3 до 12 млн населення й величезну територію, що обіймала близько 800 тис. км² (майже половина її – в межах сучасної України), Русь була найбільшою державою середньовічної Європи. До того ж вона швидко розвивалася. У XII ст. площа Русі сягала 1 300 тис. км², це була максимальна територія за весь час існування держави. Український історик Михайло Грушевський стверджував: «Київська Русь є першою формою української державності».

Галицько-Волинське князівство (Руське королівство) – центральноевропейська середньовічна держава. Знаходилася на південному заході Русі. Існувала в 1199–1349 рр. Після коронації Данила Романовича в 1253 р. князівство стало Руським королівством, спадкоємцем Київської династії, продовжувачем європейських і руських політичних і культурних традицій.

Галицько-Волинське князівство було одним з найбільших князівств в часі роздробленості Русі. До його складу входили Галицька, Перемишльська, Звенигородська, Теробовельська, Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська та Берестейська землі, Пониззя (пізніше Поділля) а також територія між Східними Карпатами, Дністром і Дунаєм – Шипинська і Берладська землі, де згодом виникло Молдовське князівство.

Землі простягалися в басейнах рік Сяну, Верхнього Дністра, Західного Богу (Бугу). Князівство межувало на сході з руськими Турово-Пінським і Київським князівствами, на півдні – з Берладдю, згодом Золотою Ордою, на південному заході – з Угорським

королівством, на заході – з Польським королівством, на півночі – з Литвою, Тевтонським Орденем, Полоцьким князівством.

Карпатські гори на південному заході були природним кордоном Галицько-Волинського князівства (відділяли від Угорщини). У 1320-х роках цей кордон було відсунуто південніше у зв'язку з приєднанням галицькими князями Закарпаття. Західний кордон з Польщею затвердився по лінії, що проходила річками Яселкою, Віслоком і Сяном, також суходолом на 15–30 км на захід від ріки Вепр. Попри тимчасові захоплення поляками Надсяння і приєднання Любліна русичами, західний кордон Галицько-Волинського князівства був доволі стабільним. Північна межа князівства пролягала ріками Нарев і Ясельда, на півночі Берестейської землі і часто змінювалася через постійні війни з Литвою. Східний кордон з Турово-Пінщиною і Київщиною проходив через Прип'ять, Стир, правим берегом ріки Горині, з кінця XI ст. – по річці Случ. Південна межа Галицько-Волинського князівства починалась у верхів'ях Південного Бугу і сягала верхів'їв Пруту і Серету. Ймовірно, у XII–XIII ст. територія сучасного Поділля, Молдови і Нижнього Дунаю також залежала від галицьких князів.

Козацька республіка (Військо Запорозьке / Гетьманщина) – українська козацька держава на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля. Утворилася в 1648 р. в результаті Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої під проводом Богдана Хмельницького. Так, згідно з умовами Зборівського договору 1649 р. держава Військо Запорозьке складалася з земель колишнього Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та охоплювала 200 тис. км² – від р. Случ на заході до московського кордону на сході та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні. Столицею й гетьманською резиденцією став Чигирин. Протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. територія держави опинилася під зверхністю Московського царства, Речі Посполитої та Османської імперії.

Ел. ресурс. Режим доступу: <http://uastudent.com/derzhavy-shcho-isnuvaly-na-terytoriyi-ukrayiny/>

Ел. ресурс. Режим доступу:

http://denshp2.at.ua/publ/navchannja/istorija_ukrajini/derzhavi_shho_isnuvali_na_teritoriji_ukrajini/9-1-0-484

5. Що цікавого можна розповісти про сучасну Україну?

Україна – унітарна держава. Вона складається з 24 областей, Автономної Республіки Крим і двох міст зі спеціальним статусом: Київ – столиця і найбільше місто, і Севастополь. За чисельністю населення Україна посідає восьме місце в Європі. За даними останнього перепису населення, що відбувся в 2001 р., в Україні проживає понад 48,4 млн осіб. З них 77,8 % становлять українці, 17,3 % – росіяни. Частка міського населення становить 67,2 %.

Україна є одним з членів-засновників Організації Об'єднаних Націй (ООН), а також членом понад сорока міжнародних організацій.

Україна – держава у Східній Європі та частково в Центральній Європі, у південно-західній частині Східноєвропейської рівнини. Найбільша за площею країна з тих, чия територія повністю лежить у Європі. Загальна площа України становить 603 700 км², що складає 5,7 % території Європи і 0,44 % території світу. За площею Україна перевищує Францію (544 тис. км²), Іспанію (505 тис. км²), Швецію (450 тис. км²), ФРН (356 тис. км²), Польщу (313 тис. км²).

Загальна протяжність державного кордону України становить 7 700 км, у тому числі на сухопутну ділянку припадає 5 740 км, на морську – 1 960 км (з них на чорноморську – 1 560 км, азовську – 400 км). Площа морських територіальних вод України становить 35 тис. км². Україна розташована в центральній частині Європи, на північ від Чорного й Азовського морів. На суходолі межує з сімома державами: Росією, Білоруссю, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою. А морськими сусідами України є: Росія, Румунія, Болгарія, Туреччина, Грузія. Загальна довжина українських кордонів становить 7 569 км.

Найпротяжнішими є державні кордони з Російською Федерацією (2 063 км), Молдовою (1 191 км) і Білоруссю (1 084 км). Кордони з Румунією (625 км), Польщею (543 км), Угорщиною (135 км) і Словаччиною (99 км) є значно коротшими.

З півночі на південь територія України простягається на 893 км, із заходу на схід – на 1 316 км. Україна є найбільшою країною, кордони якої не виходять за межі Європи.

Крайні точки території України: на півночі – с. Петрівка (Чернігівська область), на півдні – мис Сарич (Автономна Республіка Крим), на заході – м. Чоп (Закарпатська область), на сході – с. Рання Зоря (Луганська область).

Україна має широкий вихід до Чорного й Азовського морів, що зв'язує її з країнами середземноморського басейну. Також через море Україна межує з Болгарією, Туреччиною і Грузією. Площа виключної (морської) економічної зони України становить понад 82 тис. км². Найбільшими чорноморськими портами є Одеса, Іллічівськ, Херсон, Севастополь, азовськими – Маріуполь, Бердянськ, Керч.

В історії України важливе значення має Дніпро, який ділить її територію на правобережну й лівобережну частини.

Географічний центр Європи знаходиться на території України, неподалік м. Рахова Закарпатської області. Це місце, яке було визначено ще в 1887 р. фахівцями Австро-Угорщини, позначене стелою і геодезичним знаком.

Географічне розташування України достатньо вигідне. Через її територію проходять найважливіші транспортні магістралі, які зв'язують Західну Європу з країнами Закавказзя і Центральної Азії.

Ел. ресурс. Режим доступу:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0>

6. Які історико-географічні регіони виділяють на теренах України та чим вони різняться?

Історико-географічний регіон – територія, обмежена політичними чи адміністративними рубежами, що існували в минулому. Як правило, це колишні адміністративно-територіальні одиниці (губернії, провінції, воєводства, комітати) або феодальні володіння (князівства, герцогства, графства). До історичних регіонів також можна віднести прикордонні території, які були об'єктами міждержавних суперечок та/або нейтральними зонами (Покуття, Дике поле).

Середнє Подніпров'я – історико-географічна область України, що займає долину Дніпра від устя Десни до острова Хортиця (кінець Дніпровських порогів). Високі землі правого берега Середнього Подніпров'я називаються Наддніпряниною. Займає території Київської, частково Черкаської (крім західних районів), Кіровоградської, Полтавської і Дніпропетровської областей. На заході межує з Поділлям, на сході – зі Слобожанщиною і Донщиною.

До Середнього Подніпров'я належить більша частина Київської, Черкаська, південна частина Чернігівської й Полтавської, південно-східна частина Житомирської, південно-західна частина Сумської, східна частина Вінницької, північна частина Кіровоградської, північно-західна частина Дніпропетровської областей. Це один з найдавніше і найгустіше заселених районів України, осереддя формування давньорусько-української народності й української нації.

Чернігівщина, також Чернігово-Сіверщина, або навіть взагалі Сіверщина. Давній край на лівому березі Дніпра, по Десні. Колишні землі племен полян і сіверян. Виокремилися ще в XI ст. з утворенням Чернігівського князівства. Пізніше зі складу князівства виділилося Новгород-Сіверське (тому східну частину Чернігівщини називають Сіверщиною). Чернігівщину також включають до складу Полісся як його східну частину. Розвинуті сільське господарство і лісозаготівля. Основні міста: Чернігів, Конотоп, Ніжин, Глухів, Новгород-Сіверський, Шостка.

Галичина – південна і центральна частини західноукраїнських земель у складі Львівської, Івано-Франківської, більшої частини Тернопільської областей. Її площа становить близько 40 тис. км². Історичним, культурним та індустріальним центром Галичини є Львів. Назва «Галичина» походить від назви столиці Галицько-Волинського князівства – м. Галича (слово «галич» виводять від кельтського «гал», що означає сіль). Місто вперше згадується в 1140 р., а вже з 1144 р. стає центром Галицького князівства. З 1199 р. Галич – центр Галицько-Волинського князівства. Наприкінці XIV ст. Галичину захопила Польща. З 1772 р. область перебувала під владою Австрії. Наприкінці Першої світової війни тут було створено Західноукраїнську Народну Республіку, яка зазнала поразки у війні з Польщею. У 1939 р. Галичина увійшла до складу СРСР, возз'єднавшись з основною частиною України.

Волинь – лежить у басейні правих притоків Прип'яті і верхів'ях Західного Бугу, охоплює Волинську, Рівненську й частину Житомирської областей і невелику північну територію Тернопільщини. Назва походить від давнього (вперше згадується в літопису 1018 р.) міста Волинь (Велинь). У давнину Волинь заселяли східнослов'янські племена дулібів, бужан, волинян. У Х–ХІ ст. на Волині виникли міста Луцьк, Червень, Белз, Володимир, Кременець, Житомир. У 1199 р. після приєднання Галицького князівства до Волинського було сформовано Галицько-Волинське князівство.

Етнографічна Волинь – це землі Волинської і Рівненської, а також, частково, Львівської, Тернопільської, Житомирської і Хмельницької областей; вони територіально збігаються з давньоруською «Волинською землею» без її північної зони – Західного Полісся. Ця територія в минулому повністю або частково входила до таких адміністративних утворень, як Волинське воєводство – XVI–XVIII ст., 20–30-ті роки ХХ ст.; Волинське намісництво – кінець XVIII ст.; Волинська губернія – 1796–1925 рр. Наприкінці XVIII ст. Волинь відійшла до царської Росії. Після Першої світової війни Західна Волинь (без території сучасної Житомирщини) була закрплена Польщею. У 1939 р. увійшла до складу СРСР.

Буковина (Північна Буковина) – західна частина території Чернівецької області. Буковина – верхів'я річок Прут і Серет на правому березі Дністра. Колись – порубіжжя Київської Русі. Пізніше потрапило під вплив Молдовського князівства, а згодом – Османської й Австрійської імперій. Після 1812 р. східна частина разом з Бессарабією увійшла до складу Російської імперії. У 1918 р., після розпаду Російської й Австрійської імперій, Буковина разом з Бессарабією була окупована Румунією. У 1940 р. названі землі перейшли до складу СРСР. На Буковині розвинуте сільське й лісове господарство, тут одна з найвищих в Україні густота сільського населення. Поширена прикордонна (з Румунією) торгівля. Основні міста: Чернівці, Хотин (середньовічна фортеця).

Поділля – історико-етнографічний район, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівобережного середнього Придністров'я. Він охоплює більшу частину Вінницької, Хмельницької, Тернопільської й суміжну з ними на півдні частину Чернівецької, а на заході частини Івано-Франківської та Львівської областей. В етнографії Поділля розділяють на Східне, Західне, Буковинське.

Назва Поділля зустрічається в писемних джерелах середини XIV ст., ще раніше (початок XIII ст.) фіксується вживання стосовно цього краю назва Пониззя чи Русь долішня – очевидно, у порівнянні з гірською Руссю, або Карпатською. Ця назва фігурувала аж до початку ХХ ст. у різних документах і літературних творах як визначення географічно-територіальної одиниці української землі. Відповідно, давнє й побутування похідного від назви цього краю найменування його жителів – подоляни, подоляки. Зараз це – живописний сільськогосподарський край. Міста: Вінниця, Хмельницький, Кам'янець-Подільський (старовинне місто-фортеця).

Східна Україна – «Донбас» та навколишні терени. Промисловий регіон, господарство якого засновано переважно на видобутку вугілля й чорній металургії. До середини ХІХ ст. – відсталий малозаселений регіон. Розвиток почався після відкриття родовищ вугілля і початку його промислового видобутку в другій половині ХІХ ст. Донбас швидко перетворився на край шахт, металургійних підприємств і робітничих селищ з вихідцями з багатьох районів України та Росії. У теперішній час тут – найбільша кількість міст і селищ і найвища в Україні густота населення. Основні міста: Донецьк, Луганськ, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Лисичанськ.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – регіон, що утворився в ХVІІ ст. на території так званого Дикого поля, на прикордонні Росії, Речі Посполитої і Кримського ханства. Назва походить від населених пунктів – слобід, які засновували переселенці з інших частин України, оскільки тут вони користувалися козацькими привілеями. Займала території сучасних Харківської, Сумської й суміжних з ними частин Донецької, Луганської, а також Воронежської, Курської і Ростовської (Росія) областей.

Північне Причорномор'я, Південна Україна – землі по північному узбережжю Чорного моря. Приєднані до Російської імперії в 1774–1812 рр. у результаті низки воєн з Османською імперією. Південна Бессарабія (Буджак) передана у склад Української РСР у 1940 р., після приєднання до СРСР Бессарабії й утворення Молдавської РСР. Основні міста: Одеса, Миколаїв, Херсон.

Ел. ресурс. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTE RMS=0&S21STR=Istoryko_geograf_region

Ел. ресурс. Режим доступу: <http://lilwreal.blogspot.com/2012/10/blog-post.html>

Матеріали до теми «ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ»

Завдання вчителя:

- сприяти усвідомленню важливості історичних джерел для дослідження історії;
- ознайомити учнів з різновидами історичних джерел;
- формувати вміння розпізнавати та проводити первинний аналіз історичних джерел;
- акцентувати увагу на значенні спеціальних установ (музеїв, архівів, бібліотек, історико-архітектурних заповідників) для збереження історичних джерел;
- переконувати в необхідності критичного ставлення до історичних джерел та залучення різних джерел для достовірного відображення минулого.

Очікувані результати учіння

Завершивши вивчення теми, учні розумітимуть:

- роль та значення історичних джерел для дослідження минулого людства;
- різницю між минулою дійсністю й джерельними відомостями про неї;
- необхідність залучення для дослідження історії різних видів джерел;
- особливості дослідження різних видів історичних джерел;
- специфіку наукових установ, у яких зберігають та вивчають історичні джерела;
- значення основних понять теми;

і вмітимуть

- розрізняти історичні джерела за видами, часом і територією створення;
- формулювати прості запитання до змісту історичних джерел;
- здійснити первинний аналіз історичного джерела;
- скласти розповідь про минуле на підставі доступних візуальних джерел, екскурсії до музею або архіву.

Орієнтовне планування теми

Навчальна ситуація	Очікувані результати учіння	Орієнтовні види навчальної діяльності	Навчальні матеріали
1	Встановити, як історики довідуються про минулі часи. Пояснити поняття «історичне джерело».	Евристична бесіда / Інтерактивна вправа «Кластер» або «Асоціативний куц»	Вправи 1 і 2. <i>Власов В.</i> , с. 12–13; <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.</i> , § 4.1; <i>Мисан В.</i> , § 2.
2	Назвати різновиди історичних джерел. Пояснити поняття: а) «речове джерело», «писемне джерело», «усне джерело»; б) «документальне джерело» та «зображальне (візуальне) джерело». Підібрати приклади джерел різних видів.	Читання навчального тексту / Заповнення і коментування структурно-логічної схеми / Інтерактивна вправа «Знайди місце історичного джерела»	Вправи 3 і 4. <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.</i> , § 4.1; <i>Мисан В.</i> , § 2.

3	Назвати способи, які використовують історики для виявлення писемних, речових та усних історичних джерел. Розповісти, як дослідники працюють з писемними, речовими та усними джерелами. Назвати установи, де зберігають писемні, речові та усні джерела.	Читання вголос. Виконання завдань і відповіді на запитання (під час читання).	Текст 1: «Як історики нагромаджують та вивчають історичні джерела»
4	Сформулювати і записати визначення понять: а) «речове джерело», «археологія», «експонат»; б) «писемне джерело»; в) «усне джерело»; в) «музей», «архів».	Пояснення вчителя, робота з історичним словничком / Тренувальні вправи на закріплення розуміння понять	Термінологічний словничок
5	Пояснити, як дослідити історичне джерело.	Фронтальна бесіда про способи дослідження історичних джерел. Опрацювання / Укладення пам'ятки «Як дослідити історичне джерело». Тренувальні вправи: «Досліджуємо джерело»	<i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю., с. 27–28.</i>
6	Встановити, яку інформацію про минуле можна дізнатися, досліджуючи джерела: а) речові; б) писемні (документальні); в) усні; г) зображальні (візуальні). Поставити запитання до змісту історичних джерел.	Робота в групах з навчальними текстами і зразками речових, писемних, візуальних та усних джерел	<i>Власов В., § 3–10;</i> <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю., § 4–8;</i> <i>Мисан В., § 2–6.</i> Практична робота 1 (завдання для учнів, зразки джерел різних видів для опрацювання). Пам'ятки для дослідження історичних джерел: <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю., с. 27, 34, 50, 61.</i> Пам'ятка для роботи з історичним документом (за В. Курилів).
7	Обґрунтувати необхідність залучення різних джерел для достовірного відображення минулого.	Вправа «Коло ідей» / «Мозковий штурм». Пояснення вчителя	

8	Сформулювати і записати визначення понять: піктографічне (малюнкове) письмо», «ієрогліфічне письмо», «абеткове письмо», «літопис»; «міф», «легенда», «прислів'я».	Робота з навчальними текстами, укладання термінологічного словника	Термінологічний словничок
9	Пояснити, як обставини життя, погляди і бажання людей можуть впливати на зміст історичних джерел.	Вправа «Коло ідей» / «Мозковий штурм»	
10	Поставити запитання до змісту історичних джерел. Розпізнати відомості про осіб і події та судження про них.	Опрацювання / Укладання пам'ятки «Мистецтво ставити запитання». Робота в малих групах з документальними та візуальними джерелами.	Практична робота 2 (Завдання для учнів. Пам'ятки. Зразки документальних і візуальних джерел для співставлення інформації).
11	Визначити джерела інформації про історію своєї родини. Зібрати інформацію про минуле, дослідивши історичне джерело.	Фронтальна робота під час уроку. Тренувальна вправа як домашнє завдання «Історичні джерела в моєму домі» (Завдання для учнів: обрати предмет, документ або фотографію вдома і проаналізувати відповідно до опрацьованої на уроці пам'ятки).	Пам'ятки для дослідження історичних джерел: <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю., с. 27, 34, 50, 61.</i>
12	Розрізняти сховища історичних джерел (музей, архів, бібліотека, історико-архітектурний заповідник).	Читання вголос. Виконання завдань і відповіді на запитання (під час читання) / Віртуальна подорож «Скарбниці історії».	Текст 2: «Скарбниці історії». <i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю., § 4.3, 6.3; Мисан В., С. 20.</i>
13	Розповісти (усно/письмово) про враження від відвідин сховища історичних джерел (музею, архіву, бібліотеки, історико-архітектурного заповідника)	Екскурсія в місцевий музей / архів / бібліотеку / історико-архітектурний заповідник	Практична робота 3 (завдання для учнів, пам'ятка)
14	Обґрунтувати необхідність бережливого ставлення до історичних джерел.	Фронтальна бесіда / Вправа «Мікрофон» із запитанням «Чому потрібно зберігати історичні джерела?»	

15	Перелічити здобуті знання і вміння	Рефлексія. Вправа «Обміркуймо вислови». Вправа-рефлексія «Хмарка тегів».	Вправи 5 і 6.
----	------------------------------------	--	---------------

Методичні рекомендації до теми

Тема вводить учнів у світ матеріальної та духовної спадщини людства, розкриває значення історичних джерел для вивчення історичного минулого та сприяє вихованню бережливого ставлення до історичних пам'яток.

З метою зацікавлення учнів історією вивчати цю тему доцільно з широким (але в межах необхідності) використанням наочності, роздаткового матеріалу. Опрацювання нового матеріалу слід спрямувати в практичну царину, оскільки цей матеріал має значний потенціал візуалізації, а учні – досвід відвідування музеїв, різноманітних експозицій. Значну увагу, крім пізнавальної складової, треба звернути на усвідомлення учнями необхідності відповідального ставлення до використання й аналізу історичних джерел, потреби критичної оцінки інформації, яку містять історичні джерела.

На підсумковому етапі вивчення теми доцільно організувати екскурсію з метою формування вміння обмірковувати інформацію, що її містять історичні джерела-експонати. Завдання віднайти і вдома історичні джерела (особливо, родинні фото) та проаналізувати їх сприятиме усвідомленню школярем родинної історії частиною історії людства. Підтримати дух дослідництва може й навчальний проект «Музей історії моєї родини» та інші дослідницькі завдання, складність яких відповідатиме віковим особливостям учнів.

Для опрацювання теми відповідно до нової програми можна використати матеріал наявних підручників для 5 класу:

1. Власов В.С. Історія України (Вступ до історії): Підручник для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закладів. К.: Генеза, 2013. § 3–9. С. 22–61.
2. Пометун О.І., Костюк І.А., Малієнко Ю.Б. Історія України (Вступ до історії): Підручник для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закладів. К.: Видавничий дім «Освіта», 2013. § 4–9. С. 26–63.
3. Мисан В.О. Вступ до історії України: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів. Вид. 2-ге, перероб. та допов. К.: Генеза, 2010. § 3–5. С. 22–33.

Допоміжні навчальні матеріали

I. Тексти для опрацювання з учнями

Текст 1

Як історики виявляють та зберігають історичні джерела

Текст для читання

Дослідження історії – це неймовірно цікава, але водночас відповідальна справа. Адже історик має донести до людей правдиву інформацію про історичні події. Незамінними помічниками учених є історичні джерела. Рештки жител, прикраси, посуд, стародавні написи, фотографії, кадри кінохроніки – це скарбниця знань про життя наших предків. Дослідження їх життя починається саме із встановлення всіх історичних джерел, за допомогою яких можна відтворити минуле. Справжній історик повинен уміти знаходити і ґрунтовно досліджувати джерела, щоб представити якомога достовірнішу картину минулого. Як же знайти необхідних свідків минулого?

Виявлення і підбір потрібних для дослідження історичних джерел є складною справою. Спочатку потрібно вивчити публікації інших учених, а також ознайомитися з узагальнюючими працями з теми дослідження. Таким чином з'ясовують, які саме історичні джерела треба шукати.

Найчастіше вчені-історики послуговуються писемними джерелами. Свого часу засновники сучасної історичної науки розшукали, впорядкували й опублікували чимало історичних документів. Для пошуку вже опублікованих джерел сучасні вчені користуються науковими бібліотеками, де з допомогою каталогів і покажчиків можна знайти потрібне писемне джерело. А от, щоб дослідити неопубліковані історичні документи, дослідники працюють в архівах – спеціальних наукових установах, де зберігаються різноманітні писемні документи. Часто дослідникам минулого доводиться звертатися до архівів, щоб зібрати необхідні для дослідження писемні джерела.

Для вивчення найдавнішої історії людства, коли ще не було писемності, найціннішими є речові джерела. Їх розшуковують та досліджують учені-археологи. Археологія

Запитання і завдання до тексту

Поміркуйте, що може бути джерелом історичної інформації?

Чому треба вміти виявляти й досліджувати різні історичні джерела?

Як дізнатися про те, які історичні джерела потрібні для дослідження?

Які ви знаєте різновиди писемних джерел? Наведіть відповідні приклади. Де можна знайти потрібні для дослідження писемні джерела?

Чому вчені прагнуть знайти і опрацювати якомога більше писемних джерел з теми дослідження?

Що може стати речовим джерелом історичної інформації?

– це наука, яка вивчає минуле за допомогою речових пам'яток. Матеріальні сліди минулого вчені відшукують як на поверхні землі, так і під товщами ґрунту. Проводячи археологічні розкопки, дослідники працюють обережно, щоб не пошкодити пам'ятки. Щіточками обережно очищають знахідки, фотографують чи замальовують, описують. Згодом, за потреби, відбувається реконструкція (відновлення) пам'яток. Зібрані речові пам'ятки минулого зберігають у музеях. Частину з них виставляють для огляду як експонати.

Пильну увагу дослідники минулого приділяють збиранню усних історичних джерел – народних пісень, дум, переказів, легенд, спогадів тощо. Ці твори і свідчення очевидців спочатку записують від людей під час експедицій. Засоби фіксації усних джерел бувають різними. Раніше їх записували на папері. З розвитком технологій народну творчість і спогади почали фіксувати шляхом звукозапису або відеозапису. Повернувшись з експедиції, вчені розшифровують і публікують записане. Звукозаписи зберігаються в фонотеках, а відео – у фільмотеках. Це можуть бути самостійні установи або спеціальні відділи при бібліотеках, музеях або архівах.

Усі знайдені джерела перед використанням необхідно ретельно дослідити. Зокрема, вчені встановлюють час і обставини створення писемної або речової пам'ятки, з'ясовують інформацію про автора документа, першовідкривачів джерела. Дослідники ретельно опрацьовують зміст документа і його вплив на життя суспільства. Вивчають матеріал, з яких виготовлені пам'ятки тощо. Дуже важливо перевірити надійність і достовірність джерел. Для найбільш правдивого відображення минувшини вчені порівнюють дані з різноманітних історичних джерел і лише тоді роблять висновки й узагальнення.

В який спосіб вдається знаходити речові свідчення про первісні часи та античність?

Де зберігають знайдені речові джерела?

Чому усні джерела є цінними для істориків?

Яким чином здобувають усні джерела?

Як зберігають усну народну творчість та спогади очевидців?

Як встановити достовірність і надійність історичного джерела?

Яка інформація історичних джерел, на вашу думку, є найціннішою?

Скарбниці історії

Завдання на предикацію: 1. Як ви думаєте, які саме наукові установи можна образно називати скарбницями історії? Поясніть свою думку. 2. Напишіть, спираючись на назву, щонайменше три запитання до тексту, який читатимете.

Текст для читання

Україна – це країна з багатою історією. Від найдавніших часів тут відбувалися різноманітні події. Пам'ятки про них зберігаються в музеях, архівах та інших установах, де їх досліджують учені. Однак є в нашій країні й такі експонати, які неможливо перенести до музею. Якщо ви з батьками мандрували Україною, то, напевно, зауважили, що найбільший інтерес у мандрівників викликають міста з давньою архітектурою, старовинні замки, фортеці, храми. Коли прогулюєшся, скажімо, вулицями Львова, то уявляєш себе жителем стародавнього міста. У фортеці дуже хочеться побути середньовічним лицарем, могутнім князем або чарівною княжною. А в Національному заповіднику «Батьківщина Тараса Шевченка» на Черкащині кожен може зануритися в часи, коли тут бігав босими ногами в дитинстві майбутній Кобзар.

В Україні до наших часів збереглися багато замків і фортець. Найбільше таких споруд розташовано в західній частині країни. Найвідомішими є замок Любарта в Луцьку (XIV ст.), Олеський замок на Львівщині (XIV–XVI ст.) і Замок Паланок у Закарпатті (XIII ст.). У інших регіонах України теж можна знайти давні будівлі, обрамлені в чудову українську природу. На Поділлі вражають могутністю й величчю Кам'янець-Подільська (XVI–XVIII ст.) і Хотинська (XV–XVI ст.) фортеці, на Чернігівщині – палаци Розумовського в Батурині (XVIII ст.) і Тарнавських у Качанівці (XVIII ст.), на Одещині – Білгород-Дністровська фортеця (XV ст.), у Криму – палац кримських ханів у Бахчисараї (XVI ст.).

Сотні тисяч людей щороку приїжджають на острів Хортиця, що поряд з містом Запоріжжя. На цьому острові розташовано історико-культурний комплекс

Запитання і завдання до тексту

Чим пам'ятки архітектури (старовинні споруди) приваблюють мандрівників?

Поцікавтеся, чи є у вашому краї стародавні споруди й інші цікаві історичні об'єкти?

Знайдіть їх зображення та дізнайтеся, хто й коли їх збудував? Порахуйте, скільки часу минуло від їх спорудження.

Як ви зрозуміли поняття «історичний заповідник»?

«Запорізька Січ», де відтворено образ козацької столиці й атмосферу часів козацтва. Тут зібрано воедино найцікавіші деталі архітектури, побуту і повсякденного життя запорізьких козаків. Унікальність цього місця широко визнана, у 2007 р. Хортиця була названа одним з «Семи див України».

Загалом, на державному обліку перебуває близько 150 тисяч пам'яток історії, архітектури та мистецтва. Сім з них рішенням Міжнародного Комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної та природної спадщини включені до Списку всесвітньої спадщини. На жаль, значна частина стародавніх пам'яток знаходиться в напівзруйнованому стані, вони потребують реставрації (оновлення) і спеціального догляду.

З метою збереження найбільш значущі пам'ятки історико-культурної спадщини держава бере під охорону. Архітектурні комплекси фортець, старовинних міст, державних і культурних центрів перетворюють на заповідники. Це своєрідні музеї під відкритим небом: учені досліджують ці пам'ятки, а зацікавлені туристи відвідують, аби більше дізнатися про історію нашої країни.

Спробуйте сформулювати поняття й записати до словника.

Дізнайтеся, що це за організація – ЮНЕСКО. Встановіть (зокрема, з допомогою Інтернету), які сім пам'яток історії України ця організація включила до Списку всесвітньої спадщини. Як дізнатися, чи споруда перебуває під охороною держави?

II. Візуальні матеріали для опрацювання з учнями

Вправа 1

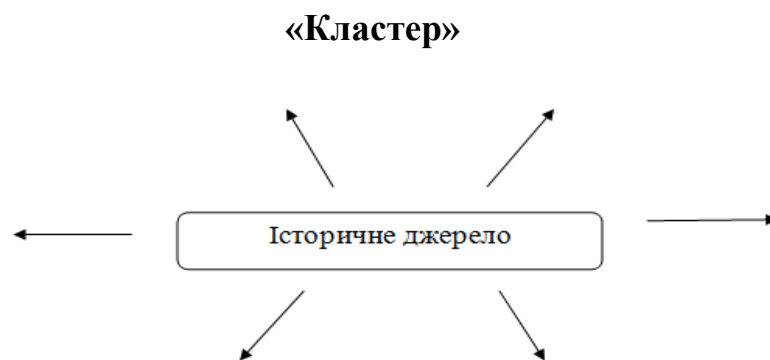

Рис. 1. Схема запису вправи «Кластер»

Рекомендації до проведення інтерактивної вправи:

- Посередині дошки прикріпити картку «Історичне джерело».
- Відвести від центру стрілки (планетарна модель), біля яких запропонувати учням записати слова, ідеї, назви, що підходять до обраної теми.
- До записів можна додавати записи-супутники, які складатимуть інформаційне поле теми «історичне джерело».
- Після завершення роботи можна колективно визначити поняття «історичне джерело».
- Сформульоване поняття разом з прикладами записати до термінологічного словничка.

Вправа 2

Рис. 2. Схема запису вправи «Асоціативний куш»

Рекомендації до проведення інтерактивної вправи:

- Посередині дошки записати ключове поняття – «історичне джерело».
- Записати запропоновані учнями слова-асоціації.
- Нові слова теж можуть викликати асоціації, тому їх теж записати.
- Усі пов'язані слова з'єднати лініями.
- Після завершення роботи (як висновок) сформулювати визначення поняття «історичне джерело» і записати його до словничка.

«Знайди місце історичного джерела»

Рис. 3. Схема вправи «Знайди місце історичного джерела»

Рекомендації до проведення інтерактивної вправи:

- Вправу проводять фронтально або в малих групах.
- Учням пропонують заготовку схеми «Види історичних джерел» і комплекти карток із зображеннями речових, писемних, усних і візуальних історичних джерел.
- Учні повинні розмістити зображення у відповідних сегментах схеми і спробувати за результатами роботи пояснити особливості кожної групи джерел.
- За підсумками роботи визначають різновиди історичних джерел і роблять відповідні записи в словничку.

Вправу «Знайди місце історичного джерела» за наявності комп'ютерного обладнання можна виконати в онлайн-режимі в сервісі LearningApps. Див. <http://LearningApps.org/display?v=pvsars0ek17>

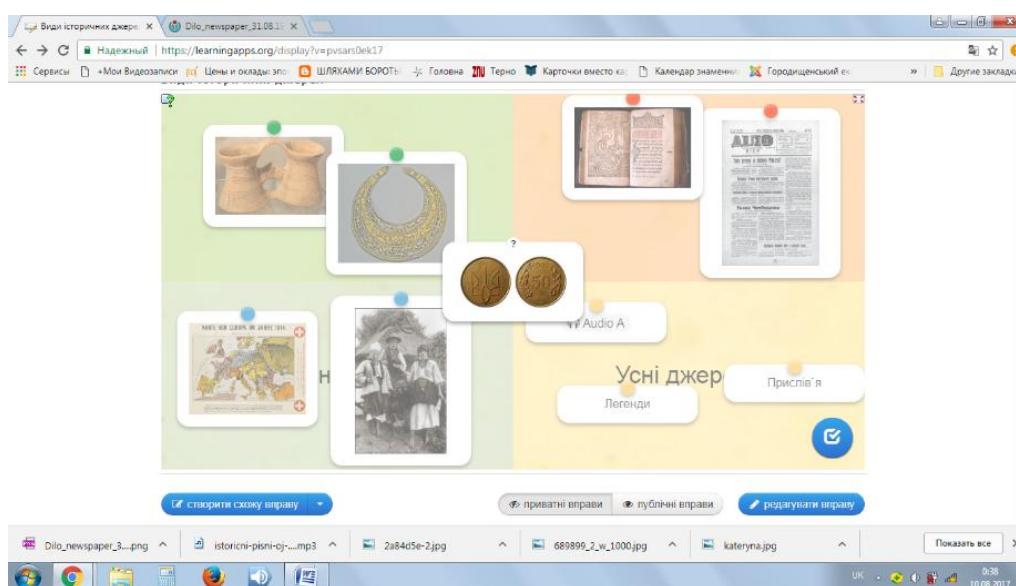

Рис. 4. Скріншот веб-сторінки з вправою «Знайди місце історичного джерела»

Віртуальна подорож «Скарбниці історії»

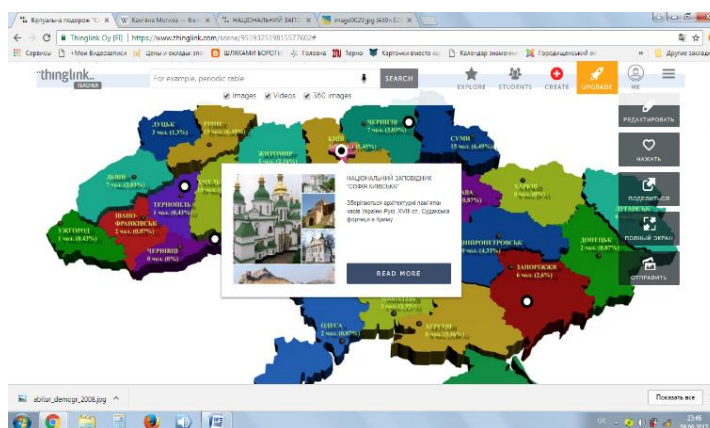

Рис. 5. Скріншот веб-сторінки з вправою Віртуальна подорож «Скарбниці історії»

Див. <https://www.thinkinglink.com/scene/951932519815577602>

III. Практичні роботи

Практична робота 1

Завдання для учнів

1. Уважно розгляньте джерело історичної інформації та встановіть, до якого різновиду історичних джерел воно належить.
2. Серед отриманих пам'яток оберіть ту, яка придатна для дослідження того виду історичних джерел, до яких належить отримане вами.
3. Крок за кроком (відповідно до пам'ятки) опрацюйте отримане вами історичне джерело.
4. Представте однокласникам результати роботи вашої групи. Зробіть це у такій послідовності:
  - а) скажіть, з яким саме історичним джерелом працювала ваша група та до якого з видів джерел воно належить; б) проінформуйте, які запитання ви поставили, опрацьовуючи джерело; в) розкажіть, яку інформацію про минуле ви змогли отримати завдяки поставленим запитанням; г) поясніть, як ви впевнилися в тому, що здобута вами джерельна інформація правдиво відображає минуле.

Пам'ятка для роботи з історичним документом (Курилів В. Методика викладання історії: Навч. посібник. Львів–Торонто: Світ, 2003. С. 51):

1. Хто автор документа? (Не досить довідатися лише прізвище, треба збагнути людину, яка за ним стоїть, її походження, професію, місце в суспільстві, погляди тощо).
2. Документ створено групою авторів чи однією особою?
3. Коли, судячи з тексту, створено документ?
4. Для кого документ написано? Чи адресовано його більше ніж одній особі?
5. Який зміст документа? Які загальні ідеї викладено?
6. Що можна дізнатися про ситуацію (епоху) з цього документа?

7. Чи зрозумілою є мова документа? Які історичні терміни тут вживаються?

8. Чи ви вірите в правдивість написаного?

Рекомендації для вчителя

Мета практичної роботи – ознайомити учнів з алгоритмами опрацювання різних видів історичних джерел. Ці алгоритми можна розробити самому або використати пам'ятки, поміщені в підручнику: *Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.*, с. 27, 34, 50, 61. Для роботи з документальними джерелами можна скористатися пам'яткою, розробленою на основі поміщеної в посібнику *В. Курилів*. За цими алгоритмами учні опрацюватимуть джерельну інформацію до наступних тем цього курсу.

Для організації практичних робіт бажано користуватися справжніми історичними джерелами (унікати зображень). Для цього можна просити учнів принести з дому речі для дослідження, давні фотографії тощо. Для аналізу можна взяти й історичні джерела, що їх учні бачитимуть під час екскурсії до музею.

Познайомити учнів з алгоритмами опрацювання речових, писемних (документальних), усних і зображальних (візуальних) джерел в умовах обмеженого навчального часу допоможе об'єднання учнів у малі різноставеві групи (не більше 3–4 осіб). Кожна з таких груп має опрацювати джерело одного виду. Якщо учнів у класі більше, ніж потрібно для роботи з названими чотирма видами джерел, окремим групам доцільно запропонувати опрацювати окремі підвиди історичних джерел. Наприклад, для зображальних джерел такими підвидами можуть стати фотографія і піктограма; для писемних – офіційний документ, виконаний ієрогліфами, й оповідна пам'ятка (витяг з літопису), укладена абетковим письмом; для усних – дума, легенда і прислів'я; для речових – знаряддя праці, споруда, зброя, монета або предмет побуту (одяг, посуд). Найважливішою частиною практичної роботи має бути представлення результатів роботи груп. Необхідно домогтися, щоб учні зрозуміли всі можливі алгоритми джерелознавчого дослідження. Саме тому завдання 4б передбачає, що група інформуватиме однокласників, які запитання були поставлені до змісту джерела. Щоб забезпечити зворотний зв'язок, практичну роботу найкраще завершити рефлексією.

Практична робота 2

Завдання для учнів

1. Уважно розгляньте отримані джерела історичної інформації та встановіть, до якого виду/-ів історичних джерел вони належать.
2. Про що йдеться у ваших джерелах (визначте тему, яку вони розкривають).
3. Встановіть, де у джерелі йдеться про подію або вчинок, а де автор висловлює власну думку про цю подію або про особу та її вчинок.
4. Визначте, наскільки співпадають відомості про подію/вчинок, думки про подію/особу та її вчинок в отриманих історичних джерелах.
5. Порадьтеся, які запитання доцільно поставити, аби визначити, інформація якого джерела точніша.

Рекомендації для вчителя

Мета практичної роботи – формувати вміння розпізнавати в змісті документальних і зображальних джерел фактологічну й оцінну інформацію (дані й судження). Виробляти це вміння в умовах обмеженого навчального часу допоможе об'єднання учнів у малі

групи (3-4 особи, не більше), кожна з яких працюватиме над двома-трьома невеликими за обсягом історичними джерелами одного чи обох видів на одну й ту саму тему (про той самий період, особу чи групу осіб, подію або вчинок). Учні мають використати пам'ятки для роботи з цими видами джерел, які вони осмислили під час попередньої практичної роботи, і доповнити їх порадами, якими треба керуватися, аби відібрати достовірні історичні відомості. Аби зрозуміти, які це мають бути поради, щодо кожного з джерел учням треба розрізнити відомості про події/осіб і судження про них.

Практична робота 3

Завдання для учнів

1. Запам'ятайте, як називається і де знаходиться установа, яку ви відвідали.
2. До яких видів історичних джерел належать оглянуті вами в цій установі експонати.
3. Які з експонатів вас найбільше зацікавили і чому?
4. Чи здивувало вас щось у цій установі (в оглянутих експозиціях, поясненнях екскурсовода)?
5. Якщо екскурсія вас розчарувала, то поясніть чому (що вас засмутило, стурбувало або змусило нудьгувати)?

Рекомендації для вчителя

Навчальна екскурсія – це особливий вид навчальних занять. Ці особливості зумовлені місцем проведення і специфікою засобів, що використовуються для навчання. Загальна мета екскурсій – безпосереднє сприйняття і спостереження учнями об'єктів або явищ, пов'язаних з вивченням програмного матеріалу. Проводять екскурсію, як правило, за межами шкільного приміщення й у позаурочний час.

Екскурсія, яку пропонуємо організувати, має завершувати вивчення теми. Її мета – ознайомити учнів з одним із численних сховищ історичних джерел (місцевим музеєм / архівом / бібліотекою / історико-архітектурним заповідником). Це дасть змогу школярам, по-перше, побачити реальні історичні джерела, по-друге, довідатися детальніше, як їх нагромаджують і зберігають, як з ними працюють, і, по-третє, пережити хвилювання від присутності в нестандартному навчальному середовищі. Емоційне проживання навчальної ситуації є запорукою позитивного результату.

Ключовим учасником навчальної екскурсії найчастіше є професійний екскурсовод. Проте не варто розраховувати, що його виклад сам по собі забезпечить досягнення очікуваних результатів навчання п'ятикласників. Бажано попередньо домовитися з екскурсоводом про зміст і мету екскурсії або провести її самостійно. У нашому випадку екскурсію проводять для ознайомлення учнів з місцем і умовами зберігання й дослідження історичних джерел. Тому екскурсовод або вчитель мають підпорядкувати огляд експозиції чи сховища саме цій меті.

Учнів до навчальної екскурсії потрібно підготувати (мотивувати). Школярі повинні також отримати і розуміти навчальне завдання. Після екскурсії обговорюють з учнями її перебіг і перевіряють виконання ними завдання. Така перевірка може бути зроблена через спілкування про враження учнів від екскурсії або через перечитування написаних ними відгуків про екскурсію. Якщо вчитель обрав останній варіант, то на наступному уроці доцільно проаналізувати учнівські роботи (вказати, не називаючи прізвищ, на т.зв. типові помилки) і познайомити учнів з кількома кращими роботами.

IV. Робота з словником

Словничок

Археологія – наука, що вивчає минуле на основі дослідження речових пам'яток.

Архів – наукова установа, де зберігають, впорядковують і досліджують писемні пам'ятки, документи.

Візуальні джерела – різновид історичних джерел, у яких інформація передається з допомогою зображень.

Експонат – пам'ятка, речі, предмети, виставлені для огляду в музеях і на виставках.

Історико-архітектурний заповідник – пам'ятки архітектури, які мають цінність для вивчення минулого та знаходяться під охороною держави.

Легенда – фольклорний твір, що представляє історичні факти чи події в поетичній формі.

Літопис – історико-літературний твір, у якому оповідь вели за роками.

Міф – старовинні оповіді, легенди про походження Всесвіту і людини, чудеса світу, природні явища, в яких оточуючий світ постає і діє у вигляді живих істот.

Музей – культурно-освітня, наукова установа, в якій зберігають, досліджують і виставляють для огляду різноманітні пам'ятки людства, природи тощо.

Писемні джерела – історичні джерела, які існують у письмовому вигляді.

Піктографічне письмо – перший в історії людства вид письма, в якому слова, словосполучення позначали малюнками.

Прислів'я - короткий народний вислів повчального змісту.

Речові джерела (пам'ятки матеріальної культури) – предмети та речі, за допомогою яких можна дізнатися про життя людей в різні часи.

Усні джерела – вид історичних джерел, які існують в усній формі та записих дослідників.

V. Вправи для учнів на аналіз, узагальнення та оцінювання

Вправа 5

Вправа «Обміркуймо вислови»

1. «Історія починається тоді, коли з'являються писемні джерела. Без них немає історії» (*Омелян Пріцак*).

2. «Ті, хто творить історію, часто заодно й фальсифікують її» (*Веслав Брудзинський*).

Запитання та завдання:

1. Спробуйте обґрунтувати або спростувати вислів українського історика О. Пріцака.

2. Кого, на вашу думку, В. Брудзинський відносить до тих, хто творить історію? Якими засобами ці особи могли б її (історію) фальсифікувати?

Вправа-рефлексія «Хмарка тегів»

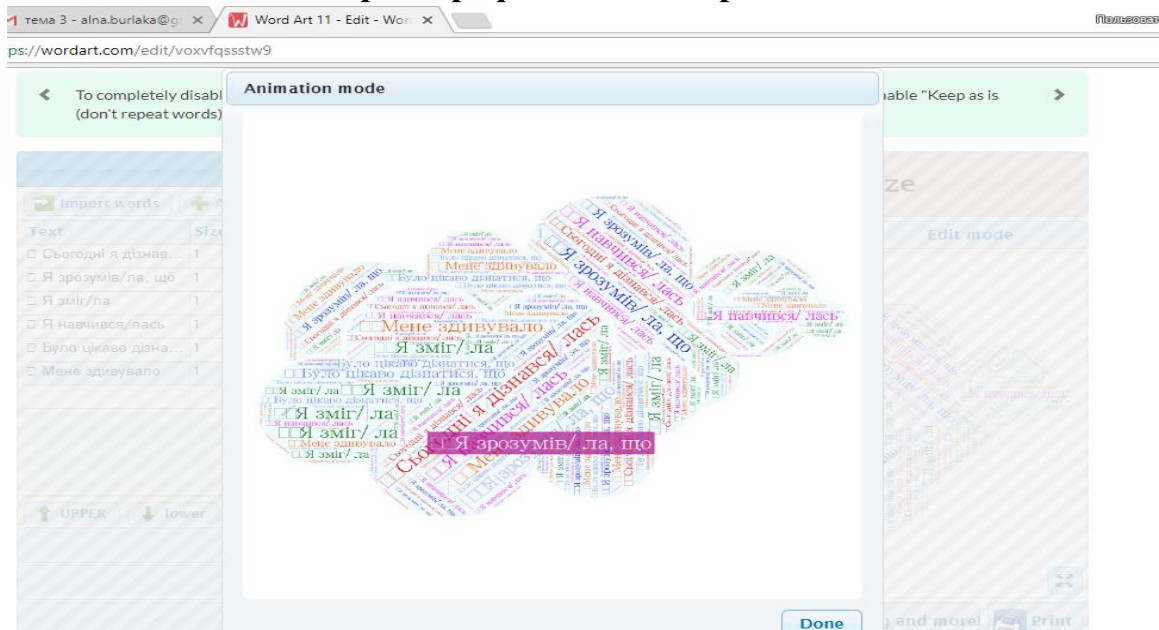

Рис. 6. Скріншот веб-сторінки з «хмаркою тегів» до вправи 6

Рекомендації для вчителя

1. Пропонуємо учням «хмарку тегів», які потрібно доповнити (можна демонструвати електронний варіант або на паперових носіях для фронтального чи індивідуального перегляду):

2. Сьогодні я дізнався/-лася...

3. Я зрозумів/-ла, що...

4. Я навчився/-лася...

5. Я зміг/змогла...

6. Було цікаво дізнатися, що...

7. Мене здивувало...

8. Кожен учень/-ця обирає одне-два речення і завершує їх. Проведення вправи можливе як письмово, так і усно.

Матеріали до теми «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ»

Завдання вчителя:

- сприяти усвідомленню цінності пам'ятників, які є витворами мистецтва, споруд, археологічних об'єктів, та місць, що пов'язані з важливими історичними подіями, життям та діяльністю відомих осіб, і є частиною культурного надбання України, людства загалом;
- допомогти здобути первинні знання про ключові моменти історії України та діяльність видатних особистостей;
- формувати вміння «читати» символічний зміст пам'яток історії та пам'ятників, у яких увічнено визначні історичні події та особистостей;
- розвивати прагнення до пошуку та впорядкування історичної інформації, аналізу історичних текстів;
- переконувати в необхідності бережливого ставлення до історичних пам'яток і пам'ятників як до надбання народу та втілення його історичної пам'яті.

Очікувані результати учіння

Завершивши вивчення теми, учні:

а) знатимуть

час, місце та зміст ключових подій історії України;

б) розумітимуть

– значення основних понять теми;

– роль пам'яток історії для дослідження історії та збереження історичної пам'яті народу;

– найпростіший символічний зміст пам'ятників визначним подіям та особистостям;

– необхідність збереження пам'яток і пам'ятників;

в) умітимуть

– розпізнавати, описувати, локалізувати в часі і просторі історичні пам'ятки та пам'ятники, що увічнюють видатних осіб та події української історії;

– знаходити, опрацьовувати та доносити до слухача інформацію про історичні пам'ятки та події і діячів, яким встановлено пам'ятники;

– розпізнавати символічний зміст пам'ятників.

Орієнтовне планування теми

Навчальна ситуація	Очікувані результати учіння	Орієнтовні види навчальної діяльності	Навчальні матеріали
1	Встановити зміст понять «пам'ятка історії» та «пам'ятник». Обґрунтувати важливість пам'яток історії як джерел інформації про історію та культуру народу.	Інтерактивна вправа «Групування» або «Кластер» або «Інтелектуальна карта». Читання в парах тексту «Про що розповідають пам'ятки історії». Інтерактивна вправа «Мандрівка до пам'яток ЮНЕСКО в Україні» (з настінною картою чи в онлайн-режимі).	<i>Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.</i> , с. 140–141; Навчальний текст «Про що розповідають пам'ятки історії». Інтернет-посилання на вправу: https://goo.gl/FMNjW8

2	Дати визначення понять «історична пам'ять», «пам'ятка історії», «пам'ятник».	Робота з історичним словником (з опорою на наявні в учнів уявлення): а) вправа «Визначення понять за родом і видом» / вправа «Кластер»; б) вправа «Кола Вена» (для понять «пам'ятка історії», «пам'ятник», «історична пам'ять»); в) внесення понять до словника.	
3	Відшукати і впорядкувати (поставити запитання, скласти план) інформацію про пам'ятки і пам'ятники України та рідного краю. Описати пам'ятки історії (на місцевому матеріалі).	Практична робота «Творча лабораторія» (складання опису пам'ятки чи пам'ятника за алгоритмом, виконується на місцевому матеріалі).	Пам'ятка «Як дослідити пам'ятник визначним подіям чи особистостям». Пам'ятка «Як дослідити історичну пам'ятку» (за О. Пометун, І. Костюк, Ю. Малієнко).
4	Розповісти про події, життєвий шлях історичних особистостей, яким зведено пам'ятники. Пояснити історичне значення події, особи. Укласти хронологічну таблицю.	Навчальний проект «Історія України в пам'ятниках»: робота в малих групах за методом <i>Microlearning</i> (мікронавчання) над створенням контенту (текстів до зображень) для проведення віртуальної подорожі або подорожі в часі з допомогою стрічки часу. Складання хронологічної таблиці «Ключові події історії України».	Інтернет-ресурси: https://goo.gl/yv5fcY https://goo.gl/932B77 https://goo.gl/YyaDC9 https://goo.gl/WXBJXb https://goo.gl/dp8KFL https://goo.gl/dQVELy https://goo.gl/KaJPjR https://goo.gl/KSJCUW https://goo.gl/yKdvFt https://goo.gl/ErWfM5 https://goo.gl/z5LeRb https://goo.gl/BvCmws https://goo.gl/cHB26X https://goo.gl/nWSsQm https://goo.gl/cA2Kvp https://goo.gl/TmcFye https://goo.gl/3m8FWb https://goo.gl/kz518i
5	Локалізувати в часі й просторі історичні пам'ятки. Локалізувати в часі й просторі події історії та діяльність особистостей, яким зведено пам'ятники.	Дидактичні ігри «Історична парочка: пам'ятник – період», «Лічба часу: скільки років минуло?», «Історична мандрівка» (пам'ятники на карті України).	Інтернет-посилання: https://goo.gl/Vwv9rE (гра «Історична парочка: пам'ятник – період») https://goo.gl/u21svp (гра «Історична мандрівка»)
6	Розпізнати історичні пам'ятки, пам'ятники та їх символічний зміст. Розкрити вплив відомих подій минулого, історичних постатей України на сучасність.	Рольова гра «Екскурсоводи» (учні повинні провести уявну екскурсію, акцентуючи увагу на символах, якими в пам'ятках втілено події).	Матеріали навчального проекту «Історія України в пам'ятниках»

7	Пояснити поняття «права людини і громадянина», «конституція».	Робота з історичним словничком.	Термінологічний словник
8	Навести приклади порушення прав людини в минулому.	Евристична бесіда «Права людини». Порівняльний аналіз історичних подій та розмова в колі на тему: «Події, що дали змогу українцям усвідомити цінність людини, необхідність захисту її прав» (Українська революція 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., Голокост, Визвольні змагання УПА, діяльність дисидентів, подвиг «Небесної Сотні»).	
9	Висловити судження про необхідність захисту прав людини, аргументуючи його нормами правових пам'яток України.	Практична робота «Людина у правових пам'ятках України»: аналіз витягів з Конституції України і правових пам'яток України з метою порівняння підходів до проблеми прав людини.	Уривки з «Руської правди», Конституції Пилипа Орлика, Конституції України 1996 р.; Інтернет-ресурси https://goo.gl/VVjQ7G https://goo.gl/To6mZN https://goo.gl/CU9No6
10	Називати відомі події історії України (у хронологічній послідовності, за регіонами, за епохами). Називати відомі історичні постаті України (у хронологічній послідовності, за регіонами, за епохами).	Дидактична гра «Історичне лото» (її проводять на етапі узагальнення й закріплення вивченого матеріалу).	Інтернет-посилання https://goo.gl/faLz3J
11	Обґрунтувати необхідність: а) збереження пам'яток історії; б) зведення пам'ятників. Пояснити власне ставлення до пам'яток історії та пам'ятників.	Спілкування в колі / Вправа «Мікрофон».	

Методичні рекомендації до теми:

Тема вводить учнів у світ історії України, втіленої у пам'ятках і пам'ятниках історичним подіям і видатним історичним постатям. Навчання на матеріалі цієї теми закладає основи осмисленого сприймання учнями навколишнього простору, формує розуміння і виховує потребу збереження історичної пам'яті народу, поваги до людини та її прав.

Вивчення теми дає змогу ознайомити учнів з ключовими періодами та подіями історії України через дослідження історичних пам'яток і пам'ятників. Попередньо попрацювавши над розумінням ключових понять теми, роботу з пам'ятками й пам'ятниками як з джерелами інформації про різні події історії України, історичних діячів можна побудувати за хронологічним принципом або у зворотній хронології (від сучасності до давніх часів). Ефективне опанування матеріалу теми забезпечить використання формату наскрізного навчального проекту «Історія України в пам'ятниках», під час реалізації якого учні розвиватимуть уміння добирати, аналізувати та систематизувати наукову інформацію відповідно до мети та плану повідомлення. Такий підхід сприятиме розвитку творчих здібностей учнів. З метою закріплення й осмислення отриманих знань, поглиблення розуміння історичного процесу учням доцільно пропонувати дидактичні вправи на лічбу часу, на локалізацію історичних подій у просторі, вправи на розвиток критичного мислення. Під час виконання тренувальних вправ важливо, щоб учні пояснювали свої дії, коментували хід виконання завдань, користуючись набутими знаннями й уміннями.

Для опрацювання теми відповідно до нової програми можна використати матеріал уже наявних підручників для 5 класу:

1. Власов В.С. Історія України (Вступ до історії): Підручник для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закладів. К.: Генеза, 2013. § 11–29.
2. Пометун О.І., Костюк І.А., Малієнко Ю.Б. Історія України (Вступ до історії): Підручник для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закладів. К.: Видавничий дім «Освіта», 2013. § 10–28.

Допоміжні навчальні матеріали

I. Тексти для опрацювання з учнями

Текст 1

Про що розповідають пам'ятки історії

Текст для читання

Кожен народ має свою неповторну історію. Мандруючи Україною ви, напевно, звертали увагу на різноманітні пам'ятники на вулицях міст і сіл, стародавні будівлі. У музеях з цікавістю розглядали предмети побуту, давні документи, археологічні скарби нашої землі. Від покоління до покоління народ передає спогади, легенди, перекази про своє історичне минуле. Пам'ятники та інші витвори мистецтва, а також речі з минулого належать до пам'яток культури. Це надбання народу, наша культурна спадщина від попередніх поколінь. Завдяки цим пам'яткам, а також пам'ятникам, зведеним на честь важливих для нас подій та визначних історичних особистостей, маємо змогу пізнати і берегти пам'ять про історію нашого народу.

Збереження пам'яток культури забезпечує держава. Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» цінні пам'ятки історії вносять до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До пам'яток історії належать будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих і загиблих/ померлих військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок насильного переселення та організованих владою на території України переслідувань, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських і річкових суден, у тому числі з залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з

Запитання і завдання до тексту

Як ви розумієте вислів «Історія завжди навколо нас»?

Які навколишні предмети можуть розповісти про минуле?

Що таке історична пам'ять?

Чому потрібно зберігати історичну пам'ять народу?

Які види пам'яток історії можна виділити?

Яку інформацію можна довідатися за допомогою пам'яток історії?

Навіщо люди оберігають пам'ятки історії?

Що відрізняє пам'ятники від пам'яток історії?³

³ Слід звернути увагу на те, що пам'ятники встановлюють спеціально з метою вшанування видатних історичних діячів, позначення пам'ятних місць, пов'язаних з визначними історичними подіями

життям і діяльністю відомих осіб, культурою й побутом народів. Усього в Україні під охороною знаходяться близько 130 тисяч пам'яток. І цей список постійно оновлюється. Окрім споруд і визначних місць, до пам'яток історії можна віднести пам'ятники визначним історичним особам і подіям, експонати музеїв (пам'ятки народної культури та побуту), пам'ятки художньої культури (картини, музичні твори, фільми).

Особливе місце серед пам'яток історії України займають об'єкти, занесені до Списку світової спадщини ЮНЕСКО. До них належать Собор Святої Софії – Премудрості Божої у Києві, Києво-Печерська лавра, церква Спаса на Берестові, ансамбль історичного центру Львова, резиденція митрополитів Буковини і Далмації, стародавнє місто Херсонес Таврійський у Криму. До переліку внесені також дерев'яні церкви карпатського регіону України: церква Святого Духа в с. Потелич, церква Собор Пресвятої Богородиці в с. Матків, церква Святої Трійці в м. Жовква, церква Святого Юра в м. Дрогобичі, церква Святого Духа в м. Рогатин, церква Різдва Пресвятої Богородиці в с. Нижній Вербіж, церква Вознесіння Господнього в с. Ясіня та церква Святого Михайла в с. Ужок.

З допомогою довідника чи мережі Інтернет здійсніть віртуальну мандрівку до пам'яток історії України, занесених до списку світової спадщини ЮНЕСКО. Що цікавого про минуле нашої країни вони можуть «розповісти»?⁴

---

⁴ Можна скористатися статтею [«Список об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО в Україні»](#).

Читання в парах

Рекомендації до проведення інтерактивної вправи

- Учні об'єднуються в пари, члени яких працюють по черзі: спочатку один/одна читає перший абзац тексту параграфа та лаконічно (одне-два речення) висловити основну думку з прочитаного.
- Другий член пари ставить товаришеві/товаришці запитання до прочитаного (бажано не за змістом, а такі, що логічно з нього витікають).
- Учні в парі міняються ролями на кожному абзаці, поки не завершиться текст.

II. Візуальні матеріали для опрацювання з учнями

Ілюстрації для навчальної роботи

(за орієнтовним переліком з навчальної програми)

Фото 1. Пам'ятник Володимирі Великому

Фото 2. Пам'ятник княгині Ользі,
святому апостолу Андрію Первозванному та
просвітителям Кирилу і Мефодію

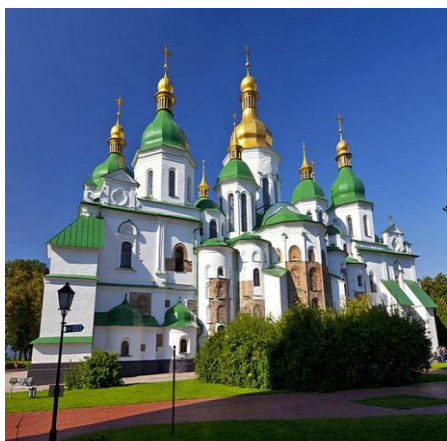

Фото 4. Софійський собор у Києві: зовнішній вигляд та внутрішнє оздоблення

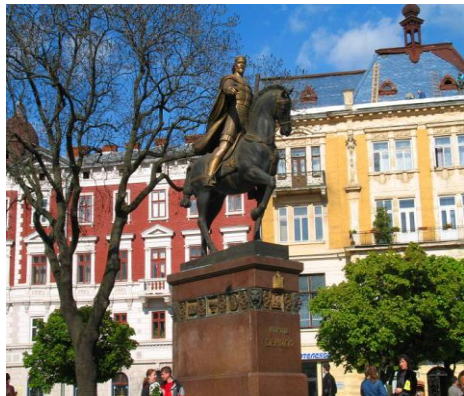

Фото 5. Пам'ятник королеві Данилу у Львові

Фото 6. Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві

Фото 7. Ханський палац в Бахчисараї

Фото 8. Резиденція Б. Хмельницького в Чигирині

Фото 9. Пам'ятник М. Грушевському в Києві

Фото 10. Пам'ятник Героям Крут на Чернігівщині

Фото 11. Меморіал воїнам Української Галицької Армії у Львові

Фото 12. Фрагмент пам'ятника Героям Крут

Фото 13. Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні» (м. Київ)

Фото 14. Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
(м. Київ)

Фото 15. Монумент «Батьківщина-мати» та Національний музей
України в Другій світовій війні (м. Київ)

Фото 16. Монумент Незалежності у Києві

Фото 17. Меморіал Героям Небесної Сотні в Києві

Групування

Рис. 1. Приклад оформлення вправи для теми «Пам'ятка історії»

Рекомендації до проведення інтерактивної вправи

- У центрі дошки (аркуша, слайду) записуємо словосполучення «Пам'ятка історії».
- Пропонуємо учням дібрати до цього словосполучення слова, фрази, що, на їхню думку, дають змогу пояснити значення обраного поняття.
- Після фіксування всіх ідей формулюємо поняття «Пам'ятка історії» і записуємо до словничка.

Інтелектуальна карта

Рис. 2. Фрагмент інтелектуальної карти «Пам'ятки історії»

Рекомендації до проведення інтерактивної вправи

- У центрі дошки (аркуша, слайду) записуємо словосполучення «Пам'ятки історії».
- Роздаємо учням ілюстрації з зображенням історичних пам'яток (уроздріб по класу).
- Пропонуємо учням знайти зображення однотипних пам'яток, підібрати узагальнюючу назву та розмістити на дошці біля напису «Пам'ятки історії».
- Після завершення спільно формулюємо визначення поняття «Пам'ятка історії» та записуємо до словничка.

Вправа 4

Мандрівка до пам'яток ЮНЕСКО в Україні

Херсонес Таврійський

Собор Святої Софії

Церква Спаса на Берестові

Церква Святої Трійці

Києво-Печерська Лавра

Церква Різдва Пресвятої Богородиці

Церква Святого Михайла

Історичний центр Львова

Церква Святого Юра

**Церква вознесіння
Господнього**

**Церква Собору
Пресвятої Богородиці**

**Резиденція митрополитів
Буковини і Далмації**

Церква Святого Духа

Фото 18–31. Пам'ятки історії в Україні, занесені до списку світової спадщини ЮНЕСКО

Рекомендації до проведення інтерактивної вправи «Мандрівка до пам'яток ЮНЕСКО в Україні»

А) З настінною картою України:

- користуючись пошуковими мережами, учні повинні з'ясувати, де в Україні розташовані пам'ятки, занесені до списку світової спадщини ЮНЕСКО;
- розташувати картки з зображеннями пам'яток на карті з допомогою клейкого паперу;
- виконання вправи має бути коментованим: одночасно з роботою (якщо робота фронтальна) або після її завершення учні можуть розповісти про пам'ятки.

Б) Онлайн-вправа в сервісі *Learningapps* (режим доступу <https://goo.gl/FMNjW8>) має такий самий алгоритм дії:

- на карті України нанесені маркери відповідно до розташування пам'яток;
- при наведенні курсора на маркер з'являються зображення пам'яток (див. рис. 3);
- натисканням курсора потрібно обрати ту пам'ятку, яка розташована в позначеному маркером місці, і підтвердити свій вибір у спливаючому вікні.

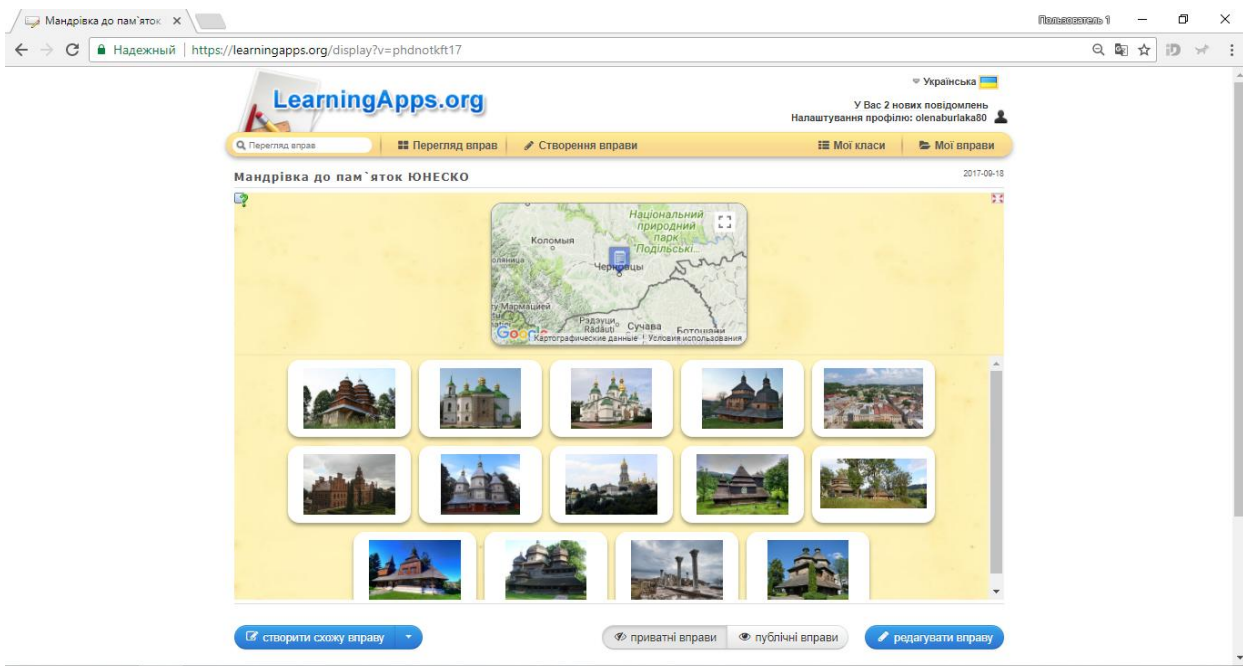

Рис.3. Скріншот веб-сторінки з вправою «Мандрівка до пам'яток ЮНЕСКО»

III. Практичні роботи

Навчальний проект

«Історія України в пам'ятках та пам'ятниках»

Мета проекту

Ознайомити учнів з ключовими подіями історії України, історичними героями через дослідження історичних пам'яток і пам'ятників визначним подіям і особистостям.

Завдання для учнів

Створити контент (тексти до зображень) для проведення віртуальної подорожі з допомогою *Google Maps* (або подорожі в часі з допомогою інтерактивної стрічки часу).

Пам'ятка для учнів: «Як дослідити пам'ятник»

1. Огляньте пам'ятник і встановіть:

- а) чи вказано на постаменті або деінде, якій події, діячеві/діячам присвячено пам'ятник?
- б) чи вказано на пам'ятнику, коли відбулася подія або коли жив діяч/діячка, якого/яку увічнюють?
- в) які елементи пам'ятника дають змогу зрозуміти, про які події чи діяння історичної особи/осіб він розповідає?

2. Які з елементів пам'ятника відображають ставлення автора/авторів пам'ятника до історичної події/особи?

3. Яким, на вашу думку, є ставлення творців пам'ятника до увічненої в ньому події / історичної постаті? Поясніть, як ви прийшли до свого висновку.

4. Які почуття викликає споглядання пам'ятника?
5. Встановіть (використавши інші джерела):
  - а) де знаходиться пам'ятник?
  - б) коли його було встановлено?
  - в) хто замовляв зведення і хто створював цей пам'ятник?
  - г) яку роль в історії України відіграли події чи особистість, яким встановлено пам'ятник?
6. Назвіть джерела, з яких ви дізналися відповіді на запитання п. 5. Що може свідчити про достовірність зібраної вами інформації?
7. Якою мірою зібрана вами інформація про подію / історичну особу, увічнену в пам'ятнику, відповідає враженню про цю подію/особу, яке у вас склалося внаслідок споглядання цього пам'ятника?

Пам'ятка для учнів: «Як дослідити історичну пам'ятку»

(за О. Пометун, І. Костюк, Ю. Малієнко)

1. Що це за пам'ятка? До якої групи вона належить?
2. Де вона розташована? Як виглядає?
3. Коли було створено пам'ятку? (*Вкажіть століття або точну дату, якщо її можна встановити*).
4. Яким подіям у минулому чи історичним діячам присвячена пам'ятка? Що вона засвідчує?
5. Хто створив пам'ятку? (*Ім'я архітектора, художника, скульптора, інженера*).
6. Які елементи пам'ятки дають змогу отримати інформацію про минуле?
7. Історію та культуру якого народу чи народів відображає пам'ятка?
8. Яку інформацію про історію українського народу (чи інших) можна довідатися за допомогою пам'ятки?

Рекомендації для вчителя:

Обґрунтування доцільності даної форми роботи: навчальний проект ґрунтується на тому, що учні п'ятого класу володіють навичками складання невеликих за обсягом текстів. Це сприяє роботі за методикою *Microlearning* (мікронавчання) – створення самими учнями невеликого за обсягом навчального контенту.

Організація роботи:

1-й етап – ознайомлення з цілями проекту та формування малих дослідницьких груп, між якими розподіляються зображення рекомендованих до опрацювання пам'яток і пам'ятників;

2-й етап – пошук учасниками дослідницьких груп у бібліотеці, в інтернет-ресурсах інформації про пам'ятник чи пам'ятку, опрацювання доступних джерел;

3-й етап – складання тексту інформаційного повідомлення про пам'ятник чи пам'ятку (за зразком повідомлення про одну з пам'яток);

4-й етап – внесення інформації на карту *Google Maps* (*Кінцевий продукт проекту можна виконати в різних варіантах залежно від технічних можливостей навчального закладу: інтерактивна карта (можливе використання різних онлайн-інструментів),*

сторінки довідника, презентація, інтерактивна стрічка часу, усні повідомлення учнів під час уроку-подорожі);

5-й етап – виступи учнів під час уроку-подорожі.

Вправа 5

Дидактична гра «Історична парочка: пам'ятник – період»

Рис.4. Скріншот веб-сторінки із вправою «Історична парочка: пам'ятник – період»

Рекомендації для вчителя:

Гра «Історична парочка: пам'ятник – період» – це онлайн-вправа, спрямована на закріплення розуміння учнями зв'язку між історичним періодом і подією/особою, увічненою в пам'ятнику. Знайти цю вправу можна в мережі Інтернет (див. <https://goo.gl/Vwv9rE>).

Вправа 6

Дидактична гра «Лічба часу: скільки років минуло?»

Рекомендації для вчителя:

– Роздаємо учням набір карток-ілюстрацій із зображенням пам'ятників чи історичних пам'яток та пропонуємо розв'язати задачі на лічбу часу за наступними завданнями:

- скільки часу минуло від події, якій присвячено пам'ятник;
- скільки років розділяє створення пам'ятника та власне історичну подію, якій він присвячений?
- скільки років розділяє події, яким присвячено пам'ятники (за двома зображеннями)?

– За умови готовності класу можна запропонувати учням скласти завдання самостійно або в групах.

Дидактична гра «Історична мандрівка (пам'ятники на карті України)»

Рис. 5. Скріншот веб-сторінки з вправою «Історична мандрівка (пам'ятники на карті України)»

Рекомендації для вчителя:

Гра «Історична мандрівка» – це онлайн-вправа, спрямована на закріплення розуміння учнями зв'язку між історичним регіоном і подією/особою, увічненою в пам'ятнику. Знайти вправу можна в мережі Інтернет (див. <https://goo.gl/u21svp>).

Практична робота 1

Доля людини (на прикладі подій ХХ – початку ХХІ ст.)

Запитання та завдання для дослідження і розмови в гурті (колі)

1. Про які події можна дізнатися завдяки збереженню представлених історичних пам'яток? (або Яким історичним подіям присвячено показані пам'ятники?).
2. Конкретизуйте перебіг цих подій, опрацювавши надані візуальні й писемні джерела.
3. Що об'єднує події, про які йдеться в пропонованих джерелах або пам'ятках / яким присвячено пам'ятники?
4. Навіщо українці увічнили трагічні події в пам'ятниках?
5. Чому може навчити досвід Голодомору, Голокосту, трагедії Небесної Сотні?

Рекомендації для вчителя:

Практичній роботі має передувати евристична бесіда «Права людини». Її проводять з метою актуалізувати опорні знання і чуттєвий досвід учнів. Ведучи бесіду, потрібно спиратися на уявлення учнів про основні права людини, як-от право на життя і тілесну недоторканність, повага людської гідності, свобода від довільного, незаконного арешту або затримання, свобода віросповідання тощо, яке сформовано в них у початковій школі.

Практична робота передбачає порівняльний аналіз історичних подій, що стали наслідком масового порушення прав людини в СРСР та в незалежній Україні. Такого роду події відображені, наприклад, у пам'ятках, зібраних у Національному музеї «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні», у пам'ятниках меморіального простору в Бабиному Яру, Меморіалі Героям Небесної Сотні, численних інших пам'ятках і пам'ятниках, що відображають трагічні сторінки української історії ХХ – початку ХХІ ст. Оскільки пам'ятки (пам'ятники), що висвітлюють проблему порушення прав людини в минулому, хронологічно стосуються періоду новітньої історії України, то ознайомлення з ними можна організувати під час одного уроку.

Учням для дослідження доцільно запропонувати кілька груп адаптованих матеріалів: історичні документи, уривки з літературних творів, відеофрагменти, фотодокументи, зображення пам'ятників (із програмового переліку) по темах Голодомору, Голокосту, загибелі Небесної Сотні під час Революції Гідності. На першому етапі учні в групах вивчають, зокрема порівнюють події, відображені в отриманих ними джерелах, на другому – результати роботи дослідницьких груп обговорюють у гурті (колі).

Практична робота 2

Людина у правових пам'ятках України

Документи для дослідження

З «Руської Правди» (ХІ ст.)

«1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжий тіун. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець – то 40 гривень сплатити за нього (...)

8. А це про княжих отроків, чи про конюха, чи про повара, – то 40 гривень, а за тіуна огнищного 11, і за конюшого – 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривень; а за рядового [нечиновну, просту людину] 5 гривень, так само і за боярського».

Питання до документа:

1. Як ви зрозуміли поняття «кровна помста»? У яких випадках на Русі вона здійснювалася?
2. Яке ваше ставлення до кровної помсти?
3. Чому величина віри (штрафу) за вбивство на Русі різнилася?
4. Про яку особливість суспільних відносин свідчать розміри віри (штрафу)?

З Конституції Пилипа Орлика (1710 р.)

«Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і

посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства, через які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку в закордонні держави (...)

Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають у походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися – так погоджено і ухвалено (...)

(...) Часто люди бідні скаржаться на численні здирства з боку збирачів державних податків та податкових чиновників, а також ярмаркових об'їждчиків (...)

Тому нехай збирачі податків та податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здирства не чинячи».

Питання до документа:

1. Яким мало бути головне завдання гетьмана козацької держави?
2. Які групи населення захищала Конституція?
3. Чим відрізнялося ставлення до простих людей за доби створення Конституції Пилипа Орлика та часів «Руської Правди»?
4. За яких часів проста людина могла відчувати себе більш захищеною?

З «Конституції України» (1996 р.)

«Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. (...)

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. (...)

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

Питання до документа:

1. Що є головним обов'язком держави в незалежній Україні?
2. Чи передбачає Конституція України привілеї для окремих груп населення?
3. Чи (яким чином) змінилося ставлення до людини в сучасну добу порівняно з попередніми епохами (княжою добою, часами козацтва)?

4. Чому в сучасному суспільстві утвердилося переконання про необхідність захисту прав людини?

Рекомендації для вчителя:

Практична робота має на меті вчити учнів порівнювати підходи до прав людини в різні історичні епохи на матеріалі правових пам'яток України: «Руської Правди», Конституції Пилипа Орлика 1710 р. та Конституції України 1996 р. через їх аналіз й порівняння ключових положень.

Роботу з витягами з історичних документів можна організувати як фронтально, так і в групах, залежно від рівня готовності класу. Для роботи учням пропонують витяги з історичних документів з набором питань для аналізу.

Щоби полегшити роботу з джерелами (визначення критеріїв порівняння, формулювання висновків), проміжні результати доцільно фіксувати на дошці у вигляді схеми чи таблиці.

IV. Робота з словником

Словничок

Пам'ятка історії – один з різновидів пам'яток культури, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів.

Пам'ятка культури – визначна споруда, археологічний об'єкт або витвір мистецтва, що є частиною культурного надбання (культурної спадщини) країни, людства загалом (пам'ятка історії, літератури, мистецтва, мови, права тощо) і охороняється законом. Залежно від наукової, історичної й художньої цінності пам'ятки культури бувають світового, державного і місцевого значення.

Пам'ятник – витвір мистецтва, створений для увічнення пам'яті про людей і події. Найпоширеніші види пам'ятників – скульптурна група, статуя, бюст, меморіальна дошка, тріумфальна арка, колона, обеліск.

Історична пам'ять – знання та уявлення суспільства про спільне історичне минуле, що передаються від покоління до покоління і слугують вирізненню народу серед інших.

Права людини – це природні й непорушні свободи і надані законом можливості, обумовлені самим існуванням людини в суспільстві. Права людини передбачають свободу робити все, що подобається, але без шкоди свободі та правам інших людей.

Конституція (лат. *constitutio* – установа, устрій, порядок) – документ (основний закон), який визначає державний устрій, порядок і найважливіші правила формування та діяльності представницьких, виконавчих і судових органів влади в державі, права й обов'язки держави та громадян.

Некрополь (грец. - місто мертвих) – міський цвинтар (кладовище), де поховано багато видатних людей.

Визначення поняття через найближчий рід та вид

Завдання для учня:

1. Підберіть найближче до поняття, що його зміст треба визначити, родове поняття (загальне до подібних явищ). Наприклад, історія – наука.
2. Підберіть характеристики, які відрізняють дане поняття від інших понять цієї групи (роду, класу). Наприклад, історія – наука про розвиток суспільства в часі та просторі.

«Кола Вена»

Рекомендації для вчителя:

1. Запропонуйте учням побудувати два кола, які накладаються одне на одне.
2. З метою порівняння понять «пам'ятка історії» та «пам'ятник» попросіть їх записати в протилежні кола ці терміни та істотні ознаки даних понять за наступною схемою (рис. 6)

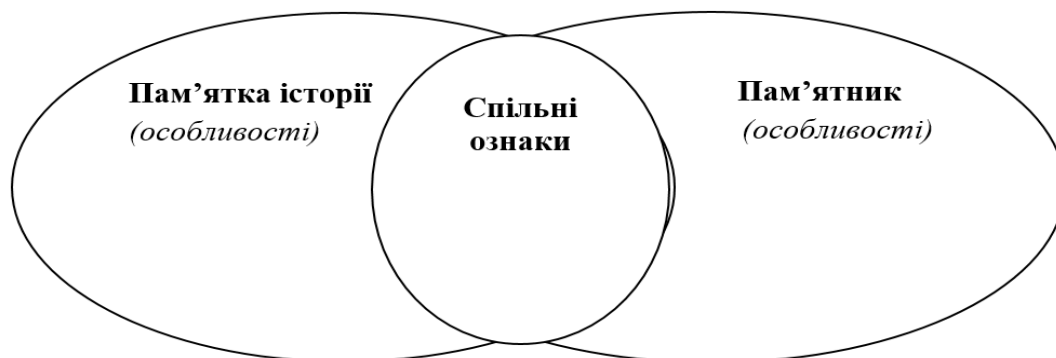

Рис. 6. Схема до методичного прийому «Кола Вена»

V. Вправи для учнів на аналіз, узагальнення та оцінювання

Дидактична гра «Історичне лото»

Рекомендації для вчителя:

- Гра «Історичне лото» проводиться на етапі узагальнення і закріплення вивченого матеріалу з теми, оскільки вимагає опанування учнями інформації про ключові події історії України;
- Для проведення гри виготовляють від 10 до 20 карт (залежно від кількості гравців) лото по 6–8 змістових ілюстрацій чи написів, що містять інформацію з вивченого матеріалу теми (це можуть бути зображення історичних пам'яток чи пам'ятників), кожне поле нумерують;

- Окремо потрібно виготовити картки запитань відповідно до кількості полів карт лото (якщо карт лото 10 по 6 полів, то карток запитань має бути 60);
- До кожної ілюстрації карт лото складають запитання, яке записують на картці з відповідним номером (*таким чином можемо охопити весь спектр опрацьованого матеріалу теми*);
- Під час гри учням роздають карти лото, а картки з питаннями вчитель перемішує і ставить у довільному порядку – учні шукають відповідь на своїх картах лото і називають номер відповіді. Якщо відповідь правильна, то картку передають учневі, якщо ні – відкладають; завдання учнів – якнайшвидше закрити картками малюнки на своїх картах лото;
- Запитання до гри вчителю слід будувати так, щоб вони давали можливість перевірити вміння учнів локалізувати історичні події чи діяльність історичних осіб у часі й просторі, розуміти зміст і значення історичних подій, вплив діяльності історичних діячів на розвиток України;
- Завантажити варіант «Історичного лото» можна за посиланням <https://goo.gl/faLz3J>

Джерела до теми:

<https://goo.gl/VVjQ7G>

<https://goo.gl/To6mZN>

<https://goo.gl/CU9No6>